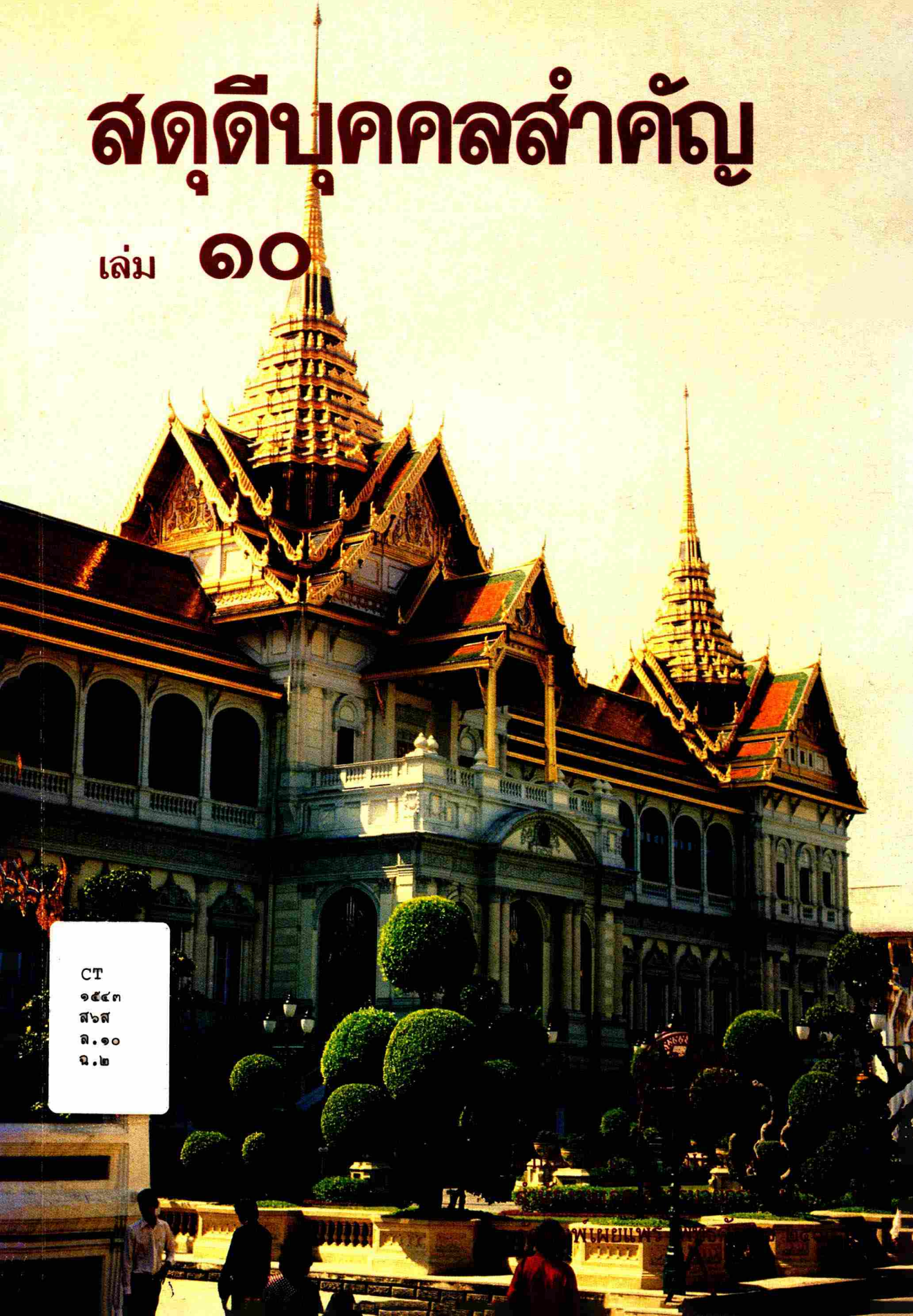
สดุดีบุคคลสำคัญ

เล่ม ๑๐

CT
๑๕๔๓
ส๖ส
ล.๑๐
ฉ.๒

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961101091

ชูเกียรติ เกิดอุดม ออกแบบปก

วันที่ 20/ก.ค./34
เลขทะเบียน 10018 ส.ค.2
เลขหมู่ CT 1543 ส6
Com. no. 0451

สมบัติห้องสมุดรัฐสภา

สดุดีบุคคลสำคัญ
เล่ม ๑๐

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๓

เรื่อง สดุดีบุคคลสำคัญ เล่ม ๑๐
คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งที่ ๑ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

๙๒๐.๐๕๙๓ เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนักงาน.
ส ๙๒๕ ส สดุดีบุคคลสำคัญ เล่ม ๑๐ กรุงเทพฯ, ๒๕๓๓
๘๔ หน้า

๑. ไทย--ชีวประวัติ ๒. ชื่อเรื่อง.
ISBN 974-7770-60-1

บรรณาธิการ
คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ
ผู้ช่วยบรรณาธิการ
นางสาววนิดา สถิตานนท์
ออกแบบปก
นายสมชาย กาฬดิษย์

พิมพ์ที่ ห.จ.ก. โรงพิมพ์อักษรไทย 410/10-13 ถนนจรัญสนิทวงศ์ ซอยอัศวมิตร แขวงบางยี่ขัน เขตบางกอกน้อย
กรุงเทพ 10700 โทร. 4244557, 4240694 นายณัฐ ปวิณวิวัฒน์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2533

คำนำ

ด้วยความสำนึกในพระคุณที่บรรพบุรุษได้กระทำไว้แก่ประเทศไทย และเพื่อให้บรรลุถึงเจตนาในการสร้างสรรค์อนุชนไทยให้เป็นประชาชนที่มีคุณภาพ สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติจึงได้มอบให้คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญเรียบเรียงประวัติผู้ประกอบกรณียกิจในด้านต่าง ๆ เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองทั้งในอดีตและปัจจุบัน นำออกเผยแพร่ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย ในโอกาสอันเป็นที่ระลึกของท่านเหล่านั้นมาโดยลำดับ

บุคคลสำคัญที่ได้นำประวัติมาเผยแพร่นั้นล้วนเป็นผู้มีผลงานสำคัญ ๆ ในสาขาต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติโดยส่วนรวม ความเจริญก้าวหน้าทางการทหารก็ดี การปกครองก็ดี วิทยาการแขนงต่าง ๆ ในทางศิลปะและวัฒนธรรมก็ดี ได้พัฒนาการมาจนประเทศชาติและประชาชนชาวไทยมีเอกลักษณ์แห่งความเป็นไทยอันควรภาคภูมิใจได้ดังเช่นที่เห็นทุกวันนี้ ก็ด้วยความอุตสาหะพากเพียร ด้วยอัจฉริยภาพและความเสียสละของคนไทยร่วมชาติของเราทั้งสิ้น ท่านเหล่านี้ได้แสดงความรักชาติด้วยการปฏิบัติ หาได้กล่าวแต่เพียงวาจาเท่านั้นไม่ ประวัติชีวิตและผลงานของแต่ละท่านจึงเป็นชีวิตที่มีอุดมคติ สร้างสรรค์ เป็นแบบอย่างการดำรงชีวิตที่ดี ซึ่งอนุชนไทยสมควรศึกษาและยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติด้วยความชื่นชมและภาคภูมิใจ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติเห็นว่า ประวัติบุคคลสำคัญของชาติที่ได้นำออกเผยแพร่ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยไปแล้วนั้น มีผู้ฟังจำนวนมากสนใจติดตามขอบทความมาเป็นประจำ คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติจึงเห็นสมควรดำเนินการรวบรวมบทความทั้งหมดจัดพิมพ์เป็นหนังสือ **"สดุดีบุคคลสำคัญ"** เพื่อเผยแพร่เป็นอนุสรณ์เตือนใจคนไทยทุกคน ให้คำนึงถึงคุณความดีของบุคคลผู้ได้กระทำคุณประโยชน์แก่ชาติ เพราะเมื่อชีวิตหาไม่แล้วก็ไม่มีบำเหน็จรางวัลอันใดควรภูมิใจเสมอด้วยเกียรติคุณสดุดี ได้จัดพิมพ์เล่มที่ ๑ เผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๕ หนังสือ **"สดุดีบุคคลสำคัญ"** ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นครั้งนี้นับเป็นลำดับที่ ๑๐

คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

รายนามคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความ
สดุดีบุคคลสำคัญ

๑. ม.ล.ปิ่น มาลากุล	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๒. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	ประธานอนุกรรมการ
๓. ม.ร.ว.แสงสูรย์ ลดาวัลย์	อนุกรรมการ
๔. นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	อนุกรรมการ
๕. พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ	อนุกรรมการ
๖. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	อนุกรรมการ
๗. คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	อนุกรรมการ
๘. นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๙. นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา	อนุกรรมการ
๑๐. ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือหรือผู้แทน (นางสุภรณ์ สภาพงศ์)	อนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน (นางเฉลิมศรี หุนเจริญ)	อนุกรรมการ
๑๓. นางอรสา สนธิไทย	อนุกรรมการ
๑๔. นางสายไหม จบกลศึก	อนุกรรมการ
๑๕. นางสาวสุมาลี จุดศรี	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๖. นางวารุณี จันทรรักษ์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๗. นางณัฐวรรณ ชีพเป็นสุข	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

สารบัญ

หน้า

๑ พระราชกรณียกิจเพื่อชาติของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
นางสุภรณ์ สภาพงศ์ ๑

๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ศาสตราจารย์ พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ โปษะกฤษณะ ๕

๓ งานพระเมรุ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา ๑๐

๔ สมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์
นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา ๑๓

๕ ขอให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน
(สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ)
ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา ๑๗

๖ สมเด็จอุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทย
(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี)
นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา ๒๑

๗ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา ๒๕

๘ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร
นายประพัฒน์ ตรีณรงค์ ๒๙

๙ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
นางสาววนิดา สถิตานนท์ ๓๔

๑๐ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ เสนาบดีกระทรวงวัง
ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดาวัลย์ ๓๙

๑๑ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ
นายประพัฒน์ ตรีณรงค์ ๔๕

๑๒ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา (เทียนเลี้ยง ฮุนตระกูล)
ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา ๕๐

หน้า

๑๓ เอื้อ สุนทรสนาน นักดนตรีเอก
คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ๕๕
๑๔ นายสุกิจ นิมมานเหมินท์
ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา ๖๐
๑๕ วัฒนธรรมไทยที่ดีงาม
นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา ๖๔
๑๖ คำแนะนำเรื่อง การกราบบังคมทูลเชิญเสด็จ
ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดาวัลย์ ๖๘
๑๗ พระแสงอัษฎาวุธและพระแสงสำคัญสำหรับแผ่นดิน
ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดาวัลย์ ๗๑
๑๘ "ไม้ เมืองเดิม"
นางสาววนิดา สถิตานนท์ ๗๘
๑๙ "แก้ว อัจฉริยะกุล"
คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ๘๒

ผู้เรียบเรียง

๑. **คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ**
รองอธิบดี
กรมศิลปากร
อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๒. **นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา**
รองปลัดกรุงเทพมหานคร
กรุงเทพมหานคร
อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๓. **นายประพัฒน์ ตรีณรงค์**
อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๔. **ศาสตราจารย์ พันตรีหญิง คุณหญิงฉะอบ โปษะกฤษณะ**
อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๕. **นางสาววนิดา สถิตานนท์**
ผู้อำนวยการฝ่ายบริหารทั่วไป
การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย
อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๖. **ท่านผู้หญิงสมไรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา**
ที่ปรึกษา สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
ประธานอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๗. **ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดาวัลย์**
อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

๘. **นางสุภรณ์ สภาพงศ์**
อนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

สดุดีบุคคลสำคัญ
เล่ม ๑๐

พระราชกรณียกิจเพื่อชาติ

ของ

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช

นางสุภรณ์ สภาพงศ์ เรียบเรียง

เมื่อ ๓๙๗ ปีก่อน วันทางสุริยคติ คือวันที่ ๒๕ มกราคม ซึ่งทางราชการถือเป็นวันกองทัพไทย ส่วนวันทางจันทรคติตรงกับแรม ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ พุทธศักราช ๒๑๓๕ ได้เกิดสงครามยุทธหัตถีครั้งสำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยาและสมเด็จพระมหาอุปราชาแห่งหงสาวดี สมเด็จพระนเรศวรทรงชนช้างชนะ ชัยชนะในครั้งนี้ทำให้พระเกียรติยศของพระองค์ท่านเลื่องลือไปทั่วทั้งในทวีปเอเชียและในทวีปยุโรป ด้วยถือกันเป็นคติมาแต่โบราณกาลว่าการชนช้างนั้นถือเป็นสุดยอดของยุทธวิธีที่นักรบจะใช้รบกัน เป็นการรบที่แม่ทัพจะรบกันอย่างใกล้ชิดตัวต่อตัว ใช้ไหวพริบปฏิภาณรบกันบนหลังช้าง ไม่อาศัยรี้พลโดยตรง ซึ่งเป็นเรื่องยากที่จะเกิดขึ้นได้ และยิ่งแม่ทัพนั้นเป็นพระมหากษัตริย์สามารถพิชิตชัยชนะด้วยก็ยิ่งยากมากขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ในปาฐกถาที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ว่า

"จดหมายเหตุของจีนและฝรั่งก็ยอมยกย่องว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นวีรมหาราชเป็นนักรบและพระเจ้าแผ่นดินอันวิเศษซึ่งได้ปรากฏขึ้นในโลกพระองค์หนึ่ง ถ้าหากประเพณีในประเทศทางทิศนี้ในเวลานั้นเหมือนกับยุโรป ก็คงจะได้มีอนุสาวรีย์ใหญ่สร้างไว้ เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระนเรศวรปรากฏอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้"

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงซาบซึ้งในวีรกรรมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ทรงนำเอาเหตุการณ์สงครามยุทธหัตถีดังกล่าวมา ทรงพระนิพนธ์เป็นลิลิตตะเลงพ่าย ซึ่งเป็นวรรณคดีประเภทสดุดีคุณความดี ความกล้าหาญ ของวีรบุรุษตามภาษาทางวรรณคดีเรียกว่ามหากาพย์ แต่มิได้แบ่งเป็นบรรพเป็นตอนมากเล่มเหมือนมหากาพย์ของอินเดีย

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเป็นเชื้อสายของวีรสตรีไทย ด้วยทรงมีสมเด็จพระสุริโยทัยเป็นสมเด็จพระอัยกี เป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาและพระวิสุทธิกษัตริย์ ประสูติเมื่อพุทธศักราช ๒๐๙๘ เสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๘ ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพียง ๕๐ พรรษา ช่วงเวลาที่ทรงดำรงพระชนมชีพตรงกับระยะที่กรุงศรีอยุธยาอยู่ในภาวะคับขันมีสงครามยืดเยื้อกับพม่า เมืองไทยอ่อนแอ แตกแยกในหมู่ไทยกันเอง ราษฎรขวัญเสียกลัวข้าศึก ต้องเสียทีแก่ข้าศึก ประเทศราชแข็งเมืองถือโอกาสเข้ามารุกรานและปล้นสะดม อาจเป็นด้วยบุญของเมืองไทยจึงเหมือนสวรรค์ประทานวีรบุรุษพระองค์นี้ให้มากู้บ้านเมืองให้พ้นจากอริราชศัตรู พระองค์ได้ทรง

ฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ เพื่อกอบกู้เกียรติภูมิของชาติคืนมา แม้ทรงอยู่ในราชสมบัติเพียง ๑๕ ปี แต่ได้ทรงใช้ช่วงเวลาดังกล่าว ประกอบพระราชกรณียกิจเพื่อคนอื่น เพื่อบ้านเมืองโดยแท้

เหตุร้ายต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองได้เป็นประสบการณ์แก่พระองค์ท่านเป็นอย่างดี ทรงอยู่ในเหตุการณ์สงครามเป็นครั้งแรก เมื่อพระชนมายุได้เพียง ๘ พรรษา คราวที่พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกกองทัพมาตีไทยได้ล้อมเมืองพิษณุโลก มีผู้คนอดอยากล้มตายเป็นโรคระบาดในที่สุดต้องยอมแพ้แก่พม่า เมื่อพระชนมายุได้เพียง ๙ พรรษา ต้องเสด็จไปอยู่เมืองหงสาวดีในฐานะพระโอรสบุญธรรมของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง แต่ที่รู้กันคือทรงเป็นตัวจำนำนั่นเอง

สมเด็จพระนเรศวรทรงมีโอกาสศึกษาอยู่กับเจ้านายในวัยเดียวกัน ทั้งที่เป็นเชื้อพระวงศ์พม่าเอง และที่ไปจากเมืองขึ้นอื่น ๆ โดยได้ศึกษาอบรมอย่างดี และส่วนพระองค์ได้ทรงศึกษาในทางยุทธศาสตร์อย่างมุ่งมั่นมาแต่ทรงพระเยาว์ ประกอบกับพระอัจฉริยภาพในการเป็นนักรบที่มีฝีมือเยี่ยมยอด ทรงพัฒนาการรบแบบใหม่ โดยการประเมินกำลังข้าศึกด้วยการใช้กำลังกลุ่มน้อยนำหน้าต่อเมื่อข้าศึกมีจุดอ่อนแอจึงใช้กำลังหักหาญเอาชัยชนะมาได้เป็นส่วนใหญ่ ทรงมีความคิดริเริ่ม ก้าวหน้า ทรงคิดวิธีการโจมตีโดยไม่ให้ข้าศึกเห็นตัว ซึ่งน่าจะเป็นที่มาของสงครามแบบกองโจรที่เอามาใช้กันแพร่หลายในทุกวันนี้นั่นเอง การรบดังกล่าวนี้ได้ช่วยให้ไทยซึ่งมีกำลังน้อยกว่าพม่ามากสามารถเอาชนะข้าศึกได้ในการศึกครั้งสำคัญ ๆ

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงริเริ่มการวางแผนป้องกันและขยายราชอาณาจักรในระยะยาว ทรงเห็นความสำคัญของการพัฒนาคน เปลี่ยนทัศนคติของคนไทยที่มีความเกรงกลัวข้าศึกให้หันมาฝึกการต่อสู้ พร้อมที่จะเข้าสู่สนามรบอย่างผู้กล้าโดยเฉพาะคนหนุ่มที่อยู่ในวัยเดียวกับพระองค์ ในขณะที่ครองเมืองพิษณุโลกซึ่งพระชนมายุกำลังรุ่นเจริญวัย ได้ทรงเลือกสรรคนหนุ่มที่อยู่ในวัยเดียวกันกับพระองค์เข้ามารับราชการ และฝึกฝนยุทธวิธีกับครูที่เป็นผู้ชำนาญการ ฝึกหัดวิธีการรบแบบใหม่ให้กับคนรุ่นใหม่ซึ่งต่อมาคนเหล่านี้ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นแม่ทัพนายกองกรำศึกใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทในเวลาต่อมา

สมเด็จพระนเรศวรทรงทำนุบำรุงขวัญและกำลังใจของทหารไทย ทรงครองใจทหารไว้ได้ด้วยการรบที่ทรงออกรบในแนวหน้าต่อสู้กับข้าศึกด้วยพระองค์เอง การรบครั้งแรกที่จารึกลงในพงศาวดาร ได้แก่ คราวที่พระยาจีนจันตุ ขุนนางจีนเมืองเขมรซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์ได้สืบทราบราชการต่าง ๆ ในกรุงศรีอยุธยาและลอบลงเรือสำเภาหนีไปทางทะเล สมเด็จพระนเรศวรเสด็จจากเมืองพิษณุโลกเพื่อมาทรงเยี่ยมพระราชบิดามารดาพอดี ได้โปรดให้กองเรือที่ตามเสด็จมาจากพิษณุโลกไล่ติดตามไปอย่างกระชั้นชิด พระยาจีนจันตุต่อสู้อย่างแข็งขัน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จออกยืนทรงปืนนกสับยิงข้าศึกด้วยพระองค์เองที่หน้ากัญญาเรือพระที่นั่งไม่เลี่ยงกระสุนปืน จนข้าศึกยิงมาถูกรางพระแสงปืนที่ทรงอยู่นั้นแตกไป สมเด็จพระเอกาทศรถเกรงว่าสมเด็จพระเชษฐาจะทรงเป็นอันตรายจึงโปรดให้เร่งเรือลำที่ทรงเข้าบังเรือพระที่นั่ง พระยาจีนจันตุหนีไปได้ เพราะสำเภาได้ลม แล่นใบออกทะเลนำหน้าไปได้เร็วกว่าเรือลำทรงตามเรือพระยาจีนจันตุไม่ทันเพราะสู้คลื่นไม่ไหว จึงต้องกลับกรุงศรีอยุธยา

เหตุการณ์ครั้งนี้หนังสือไทยรบพม่ากล่าวไว้ว่า

"เป็นครั้งแรกที่สมเด็จพระนเรศวรได้รบพุ่งด้วยพระองค์เอง พอแลเห็นได้ว่า สมเด็จพระนเรศวรเป็นนักรบอย่างไรและวิธีรบของสมเด็จพระนเรศวรที่เอาพระองค์ออกหน้าผิดกับแต่ก่อนอย่างไร ยังอีกประการ ๑ ซึ่งเห็นได้แต่คราวนี้ไปว่าสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถทรงเคารพรักใคร่กันเพียงไร จึงได้เป็นคู่ร่วมทุกข์สุขต่อสู้ข้าศึกด้วยกันจนตลอดการสงคราม"

อีกคราวหนึ่งที่ทรงรบอยู่ในแนวหน้าและเป็นวีรกรรมที่ประวัติศาสตร์ และคนในยุคต่อมาต่างเล่าขาน ครั้งยังเป็นองค์รัชทายาท เมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๙ พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง มาล้อมกรุงศรีอยุธยา ในยามค่ำคืนของเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกไปปล้นค่ายทัพหน้าของพระเจ้าหงสาวดี ข้าศึกไม่ทันรู้ตัวก็แตกพ่าย ตีค่ายนั้นแตกและไล่ฟันแทงข้าศึกเข้าไปจนถึงค่ายหลวงพระเจ้าหงสาวดี สมเด็จพระนเรศวรเสด็จลงจากม้าพระที่นั่งทรงคาบพระแสงดาบนำทหารขึ้นปีนระเนียด จะเข้าค่ายพระเจ้าหงสาวดี ถูกข้าศึกแทงตกลงมาเสียก่อน จึงเสด็จเข้าพระนครพระแสงดาบซึ่งสมเด็จพระนเรศวรทรงในวันนั้น ปรากฏนามว่า "พระแสงดาบคาบค่าย" ซึ่งถือเป็นพระแสงสำคัญอยู่ในพระแสงอัษฎาวุธคู่บ้านเมืองมาจนทุกวันนี้

นอกจากทรงออกรบนำหน้าทหารอย่างกล้าหาญชนิดไม่เคยมีมาก่อนแล้ว พระองค์ท่านยังได้พัฒนายุทธการแบบใหม่ ๆ อย่างการรบที่เมืองคังเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๗ ซึ่งถือเป็นบทพิสูจน์ฝีมือองค์รัชทายาทจากกรุงหงสาวดีและฝีมือของแม่ทัพจากเมืองขึ้นต่าง ๆ ของพม่า หลังจากที่เป็นพระมหาอุปราชราชโอรสพระเจ้านันทบุเรงและทัพของพระสังขทัต โอรสเจ้าเมืองตองอูตีเมืองคังไม่สำเร็จแล้ว กองทัพของสมเด็จพระนเรศวรซึ่งเป็นทัพที่ยกไปเป็นทัพที่ ๓ ได้ทรงวางแผนยุทธการอย่างชาญฉลาด โดยใช้กำลังส่วนน้อย ทำทีจะเข้าตีด้านหน้าลวงให้การจัดกำลังต่อสู้ของข้าศึกผิดพลาด เพราะกำลังส่วนใหญ่ของสมเด็จพระนเรศวรได้ขึ้นตีด้านหลัง จึงสามารถเอาชนะข้าศึกยึดเมืองได้ ชัยชนะครั้งนี้ทำให้พระปรีชาสามารถในการรบของสมเด็จพระนเรศวรเลื่องลือไปในบรรดาหัวเมืองใกล้เคียง การรบครั้งสำคัญที่สุดก็คือสงครามยุทธหัตถีซึ่งช้างพระที่นั่งชื่อพระยาไชยานุภาพเกิดอาการตกมัน วิ่งฝ่าเข้าไปในกองทัพพม่าบุกเลยเข้าไปถึงทัพหลวงของพระมหาอุปราชา โดยแม่ทัพนายกองฝ่ายไทยติดตามไปไม่ทัน เป็นคราวที่คับขันอาจเสียทีแก่ข้าศึกได้ แต่ด้วยพระสติปัญญาอันฉับไวของสมเด็จพระนเรศวรจึงทรงแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้อย่างดียิ่งด้วยการท้ารบตัวต่อตัวกับพระมหาอุปราชาผู้ซึ่งยอมรับคำท้าด้วยขัตติยะมานะอย่างคนสมัยใหม่เรียกว่า เป็นสุภาพบุรุษนักรบผู้หนึ่งที่ไม่ใช้วิธีรวบรัดล้อมจับสมเด็จพระนเรศวรเสียก่อนแต่ยอมรับคำท้า ด้วยพระปฏิภาณและพระปรีชาสามารถเชิงการต่อสู้ของสมเด็จพระนเรศวร หลังจากทรงต่อสู้กันดุเดือด พงศาวดารกล่าวว่า ถึงขนาดข้าศึกฟันพระมาลาของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชริดไป แต่ในที่สุดก็ทรงมีชัยอย่างงดงาม พระมหาวีรกรรมครั้งนี้ได้กู้เกียรติของชาติไทยคืนมาอย่างสมภาคภูมิ การสงครามยุทธหัตถีได้รับการยกย่อง สรรเสริญ

ทั้งในพระราชพงศาวดารของไทย และพงศาวดารของชาติอื่น ๆ ได้แก่ พม่า มอญ เขมร ล้านช้าง จีน และยุโรป

สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงทำสงครามกับพม่ามาตั้งแต่พระชันษาได้ ๒๐ ปีในตอนแรกทรงทำสงครามกู้ชาติเพื่อปลดแอกจากพม่าต้องใช้เวลาถึง ๙ ปี และถือว่าได้เอกราชสมบูรณ์เมื่อชนะสงครามยุทธหัตถีที่สุพรรณบุรี การสงครามในช่วงต่อมาเป็นการรวบรวมอาณาเขตที่เสียไป มีทวายและตะนาวศรีที่เสียให้พม่าและปราบปรามหัวเมืองมอญ ได้หัวเมืองเขมรมาอยู่ในปกครอง หัวเมืองไทยใหญ่ ทำให้ไทยมีอาณาเขตกว้างขวางยุคหนึ่ง

ในวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพิธีเปิดอนุสาวรีย์ "อนุสาวรีย์ดอนเจดีย์" ที่สร้างขึ้นในเขตอำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นอนุสาวรีย์เทอดพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ผู้มีพระกรุณาธิคุณอันใหญ่หลวงของประเทศ และเป็นเครื่องเตือนใจเยาวชนรุ่นหลังให้มุ่งมั่นทำความดีเพื่อชาติบ้านเมืองเป็นสำคัญ อันจะยังความรุ่งเรืองแก่เมืองไทยสืบไป..

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๖ มกราคม ๒๕๓๑

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ศ. พันตรีหญิง คุณหญิงยะอบ โปษะกฤษณะ เรียบเรียง

"การศึกสงครามข้างญวนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว"

พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระมหากษัตริย์องค์ที่ ๓ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ดังที่ได้อัญเชิญมานี้ แสดงให้เห็นเด่นชัดว่าทรงมีวิจารณญาณที่กว้างไกลและถูกต้องเพียงใด ทั้งในด้านรัฐประศาสโนบาย ทั้งในด้านวัฒนธรรม ตลอดรัชสมัยอันยาวนานถึง ๒๗ ปีของพระองค์ ได้ทรงปรับปรุงราชการแผ่นดินทุกด้าน แต่ทรงดำเนินการแบบค่อยเป็นค่อยไป ประชาชนส่วนมากยังไม่เข้าใจในพระบรมราโชบาย จึงถวายพระเกียรติน้อยกว่าที่ควร แต่ถ้าจะมองกันทุกแง่ทุกมุมอย่างกว้างขวางแล้วจะเห็นได้ว่า หลังจากรัชกาลของพระองค์แล้ว ประเทศไทยเปลี่ยนโฉมใหม่ แตกต่างไปจากรัชสมัยสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช และสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งทรงบริหารราชการดำเนินรอยสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย อาจจะเป็นเพราะในรัชกาลนั้น ๆ เพิ่งจะสร้างกรุงใหม่ ก็ทรงมุ่งหวังให้เป็นการเรียกขวัญไพร่พลที่ต้องจากบ้านเมืองมาให้มีกำลังใจช่วยกันขจัดอริราชศัตรู และทะนุบำรุงบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข และเพื่อข่มขวัญศัตรูให้เห็นว่ากรุงเทพฯ นั้นรุ่งเรืองเช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยต้นรัชกาลที่ ๓ ประเทศไทยยังอยู่ในฐานะที่ไม่มั่นคงในหลาย ๆ ด้าน ด้วยเหตุที่พระองค์ได้ทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของสมเด็จพระบรมชนกนาถ และได้ทรงปฏิบัติราชการต่างพระเนตรพระกรรณ มาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระอัยกาธิราช ในหน้าที่สำคัญหลายตำแหน่ง และด้วยพระปรีชาสามารถพร้อมทั้งทรงมีประสบการณ์ที่ทรงได้รับ จึงทรงรอบรู้ในกิจการต่าง ๆ และทรงแก้ไขสถานการณ์เมื่อถึงคราวคับขัน และทรงส่งเสริมทะนุบำรุงสิ่งที่ดีอยู่แล้วให้เจริญรุ่งเรืองต่อไป ในรัชสมัยของพระองค์จึงอาจกล่าวได้ว่าทรงได้รับความสำเร็จเป็นอย่างสูงในการพัฒนาประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรือง อาณาประชาราษฎร์ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขจากรัฐประศาสโนบายอันลึกซึ้งยังผลต่อมาถึงรัชกาลหลัง ๆ สืบต่อมาทุกวันนี้ ทั้งนี้ก็เพราะพระปรีชาญาณอันชาญฉลาดสุขุมคัมภีรภาพ และทรงกล้าที่จะริเริ่มปฏิรูปบางสิ่งบางอย่างเพื่อให้ทันการณ์ แต่ก็ทรงมีน้ำพระทัยกว้างขวางรับฟังความคิดเห็นของเสนามาตย์ราชมนตรี ทรงเป็นผู้นำแบบประชาธิปไตยโดยแท้

เรื่องที่สำคัญที่สุดของแผ่นดินที่ทรงกระทำก็คือ การเงินของแผ่นดินหรือการคลังก็เป็นประจักษ์ชัดกันโดยทั่วไปแล้วว่าทรงสามารถเพียงใดในการหาเงินเข้าท้องพระคลังมาตั้งแต่ครั้งรัชสมัยสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในสมัยนั้นนอกจากทางราชการแล้วยังได้เปิดโอกาสแก่บุคคลทั่วไปแต่งสำเภาไปค้าขายกับจีนได้ จึงทรงกระทำการค้าเป็นการส่วนพระองค์บ้าง เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว รายได้จากการแต่งสำเภานั้น นอกจากการทำบุญสร้างวัดวาแล้ว ก็ได้ทรงสะสมไว้ในถุงแดง

เพื่อช่วยบ้านเมือง และเงินถุงแดงนี้ ต่อมาก็ได้นำไปใช้เป็นค่าปรับให้แก่ประเทศมหาอำนาจในรัชกาลที่ ๕

เมื่อต้นรัชกาลนั้นบ้านเมืองยังอยู่ในภาวะคับขัน ยังต้องทำสงครามกับญวนเพื่อคุ้มครองเขมร การก่อความไม่สงบในประเทศราชด้านมลายูและเวียงจันทน์ เกิดอั้งยี่ก่อความไม่สงบ จึงต้องใช้เงินมากในการปราบปราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องทรงรับพระราชภาระอันหนัก พระองค์ดำเนินพระราโชบายปรับปรุงภาษีอากร อาทิ ระบบการจัดเก็บภาษีอากรด้วยวิธีใครประมูลภาษีสินค้าส่งรัฐบาลเป็นตัวเงินตราได้มากกว่ากันผู้นั้นได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าภาษีนายอากรและจะได้รับยศขุนนางชั้นขุนขึ้นอยู่ในกระทรวงการคลัง และที่สำคัญก็คือการเปิดการค้าเสรีกับประเทศอื่น นอกเหนือไปจากการค้าสำเภากับจีน ซึ่งนับว่าเป็นการบุกเบิกพาณิชโยบายใหม่ในรัชสมัยของพระองค์ ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจและการคลังของประเทศมั่นคง เป็นพลังให้กิจการอื่น ๆ ได้ก้าวหน้าไปโดยสะดวก

มีผู้กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงโปรดปรานการสร้างวัดซึ่งก็เป็นความจริงในรัชสมัยของพระองค์นั้นได้มีการปฏิสังขรณ์วัดและสร้างวัดมากมาย แต่ใครจะทราบพระราชประสงค์อันแท้จริงว่าสร้างวัดเพราะพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาเพื่อกุศลผลบุญของพระองค์หรือเพื่อสิ่งอื่นใดอีก น่าจะพิจารณาให้ลึกซึ้ง บางท่านได้ให้ความเห็นว่าเพื่อเป็นศรีสง่าแก่พระนครก็น่าจะเป็นไปได้ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าได้ทรงซ่อมแซมและสร้างปราสาทราชฐานในพระบรมมหาราชวังหลายองค์ ให้คงความงดงามเฉลิมพระเกียรติยศพระมหากษัตริย์ ในปัจจุบันพระบรมมหาราชวังแห่งประเทศไทยแห่งนี้ที่มีชื่อเสียงก้องไปทั่วโลกในความงามของศิลปะแบบไทยเชิญชวนให้นักท่องเที่ยวได้มาชมเป็นขวัญตา นำเงินตราต่างประเทศมาช่วยรายได้ของแผ่นดินเป็นจำนวนมาก การสร้างวัดก็มีส่วนของสถาปัตยกรรมที่คล้ายคลึงกัน ย่อมจะช่วยเสริมศักดิ์ศรีของพระนครให้ดูงดงามยิ่งขึ้น ศิลปะเป็นเครื่องแสดงวัฒนธรรมอันสูงส่งทั้งด้านวัตถุและจิตใจ

การสร้างวัดของพระองค์มีหลายวัดที่มีสถาปัตยกรรมจีน (เข้ามาผสมผสาน) เช่น วัดราชโอรสาราม วัดเทพธิดาราม พระตำหนักเก๋งจีน ทั้งนี้ก็เพราะทรงเห็นว่าเครื่องที่ใช้ไม้ไม่ทนอยู่ได้นาน จึงทรงเปลี่ยนเป็นถือปูน เวลานั้นช่างคนไทยที่ถือปูนได้มีน้อย ช่างจีนชำนาญกว่า ช่างจีนก็ไม่ชำนาญลวดลายไทย จึงทรงผสมผสานแบบจีนกับไทยให้กลมกลืนกันจนเรียกกันว่าเป็น “พระราชนิยม” การสร้างวัดด้วยสถาปัตยกรรม “แบบพระราชนิยม” นี้ พ.อ. ม.ร.ว. ศุภวัฒน์ เกษมศรี ได้กล่าวไว้ว่า “คงจะเป็นพระบรมราโชบายที่ลึกซึ้งอยู่ด้วยทางหนึ่ง เพื่อให้ชาวจีนหันมาเลื่อมใสศรัทธาทำบุญสุนทานในพุทธศาสนานิกายเถรวาทมากขึ้น ทั้งยังเกิดผลดีแก่ชาวจีนในอันที่จะลดช่องว่างทางสังคมลง” การสร้างวัดของพระองค์ท่าน ปรากฏว่าในเวลาต่อมาขุนนางและราษฎรที่มีฐานะดีทั้งไทยจีน พากันสร้างวัดโดยเสด็จพระราชกุศลอีกมากมาย เป็นผลให้เกิดผลดีทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นหลักทางด้านศีลธรรมและยังมีผลทางด้านวัฒนธรรมและสังคมดัง ร.ศ. ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม ได้กล่าวไว้ว่า “การสร้างวัดจากพระมหากษัตริย์ก็ดี จากพวกขุนนางข้าราชการก็ดี

เป็นการปรับระดับสังคมอย่างหนึ่ง ไม่ให้มีการแตกต่างกันมากจนเกินไป..... ทำให้ความตึงเครียดในสังคมผ่อนคลายไป มีการสังสันทน์กันอยู่เรื่อย ผลที่เกิดขึ้นนั้นก็คือทำให้คนในสังคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรม" ร.ศ. ศรีศักดิ์ สดุดีพระเกียรติคุณของพระองค์ว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองอย่างมากมาย"

นอกจากเหตุผลดังกล่าวแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังมีพระราชประสงค์ให้วัดเป็นสถานศึกษาทั้งของสงฆ์และของประชาชนโดยทั่วไป กล่าวคือ ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงค์ไม่มุ่งแต่ทางวิปัสสนาดังแต่ก่อน เพื่อจะได้นำไปเผยแพร่ในแง่ที่สอดคล้องกับสังคม พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยและทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาของประชาชนด้วยเหตุที่วัดเป็นแหล่งชุมชนที่จะให้การศึกษาได้เป็นอย่างดี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้เชี่ยวชาญวิชาการด้านต่าง ๆ จารึกไว้ที่ศาลารายระเบียงพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม หรือวัดโพธิ์ จนได้รับการขนานนามว่าเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของเมืองไทย (หรือถ้าเป็นนามสมัยใหม่ก็คงจะเป็นมหาวิทยาลัยเปิดแต่ผู้สนใจมาศึกษาได้โดยไม่ต้องมีสิ่งตอบแทน) สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงจารึกที่วัดพระเชตุพน ว่า "ตำราที่จารึกโฆษณาไว้ในวัดพระเชตุพนครั้นนั้นเป็นแผนกใหญ่ ๆ อยู่ ๒ แผนก คือ แผนกเวชศาสตร์กับแผนกวรรณคดี" วิชาการทั้ง ๒ สาขานี้เป็นเรื่องสำคัญ แผนกเวชศาสตร์ ให้ความรู้ให้มีร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ ส่วนวรรณคดีเป็นเรื่องของจิตใจแฝงไว้ซึ่งความรู้ต่าง ๆ จึงเป็นแหล่งวิชาการให้ประชาชนมาศึกษาท่องจำ นำไปใช้ประโยชน์ทั้งในทางสุขภาพอนามัยและในด้านประเทืองปัญญา

ถ้าจะพิจารณากันให้ถ่องแท้แล้วจะเห็นว่าจารึกวัดพระเชตุพนนั้นยังมีสิ่งที่น่าศึกษาค้นคว้าแฝงอยู่อีกดังเช่นในหมวดเวชศาสตร์ ซึ่งนอกจากตำรายาแผนโบราณแล้ว ตำราที่ว่าด้วยสมุนไพร และฤาษีดัดตน กำลังเป็นที่สนใจและใช้ประโยชน์มากในปัจจุบันนี้ ทั้งในการศึกษาค้นคว้านำสมุนไพรไปใช้ประโยชน์ต่าง ๆ รูปฤาษีดัดตนแบบโยคะนี้ประกอบการนวดแผนโบราณก็นำมาใช้ประโยชน์ในทางกายภาพบำบัด ซึ่งจะช่วยบันเทาความเดือดร้อนของผู้ป่วยที่ฟื้นจากโรคอื่นแต่ยังไม่มีสุขภาพสมบูรณ์ และยังเป็นที่นิยมกันโดยทั่วไปในนามของการออกกำลังกายเพื่อสุขภาพและความงาม ตามคตินิยมของต่างประเทศที่เพิ่งเผยแพร่เข้ามา แต่ไทยเราได้มีมาและปรากฏเป็นหลักฐานมา ๒๐๐ ปีกว่าแล้ว และที่ไม่ค่อยจะมีใครนึกถึงก็คือ ภาพฤาษีดัดตนนั้นเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นายจุลทัศน์ พยาฆรานนท์ ได้กล่าวไว้ว่า "เป็นการริเริ่มประติมากรรมแบบไทย ประเพณีขึ้นใหม่โดยแท้"

ส่วนในด้านวรรณคดี คนส่วนมากมักจะนึกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวไม่ค่อยสนพระราชหฤทัยเท่าใด เพราะนำไปเปรียบเทียบกับรัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีวรรณคดีประเภทวรรณศิลป์เป็นที่ขึ้นชื่อลือนาม โดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ ยกให้เป็นยุคทองของวรรณคดีในรัชกาลนั้น พระองค์ก็ได้ร่วมอยู่ในชุมนุมกวีในราชสำนักและที่ได้ฝากฝีพระโอษฐ์ไว้ก็คือเรื่องสังข์ศิลป์ชัย และต่อมาก็ทรงพระราชนิพนธ์โคลงยอพระเกียรติรัชกาลที่สอง เป็นต้น ความจริง

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีวรรณคดีที่สำคัญมากมายไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ารัชกาลก่อน ๆ และยังมีกวีที่มีชื่อเสียงอีกมากมาย แต่พระองค์มีแนวพระราชนิยมแตกต่างออกไป มุ่งไปสู่สาระและวิชาการเป็นสำคัญ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เองบ้าง เช่น กลอนเพลงยาวพระราชปรารภและกลอนกลบทฯ และทรงส่งเสริมสนับสนุนวรรณคดีประเภทนี้ ดังเช่นจารึกวัดพระเชตุพนนี้ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมนักปราชญ์ เลือกสรรสรรพตำราต่าง ๆ มาแก้ไขปรับปรุงบ้าง แต่งขึ้นใหม่บ้าง ดังพระนิพนธ์คำนำของสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงกล่าวไว้อีกว่า "แผนกวรรณคดีและตำราต่าง ๆ ในแผนกวรรณคดี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดให้แต่งใหม่ให้ดียิ่งกว่าเก่าซึ่งแต่งครั้งกรุงศรีอยุธยาหมดทุกอย่าง"

นอกจากจารึกวัดพระเชตุพนแล้วยังมีวรรณคดีเรื่องสำคัญ ๆ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำเรื่องเก่ามาปรับปรุงใหม่ อาทิ จินดามณี พระนิพนธ์ในกรมหลวงวงษาธิราชสนิท พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ในสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นต้น วรรณคดีในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มุ่งใน ทางฝักใฝ่กุศลผลบุญ ดังในกลอนเพลงยาวพระราชปรารภในจารึกวัดพระเชตุพนตอนที่หนึ่งที่เตือนใจคนทุกวันนี้ว่า

"ทุกวันนี้มีแต่พาลสันดานหยาบ ประพฤติบาปไปเสียสิ้นแผ่นดินกระฉ่อน
จะหาปราชญ์เจียนจะขาดพระนคร จึงขอพรพุทธาไตรยาคุณ
อันกุลบุตรจะสืบสายไปภายหน้า จะปรีชาแช่มชื่นทุกหมื่นขุน
ให้ฝักใฝ่ในกุศลผลบุญ อย่ามัวมุ่นฝืนฝ่าสุราบาน"

แม้เรื่องที่เป็นเนื้อหาทางโลกก็ยังเน้นความสำคัญทางธรรมดังเช่น ลิลิตตะเลงพ่าย พระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่แต่ในการกระทำยุทธหัตถี ก็ยังเฉลิมพระเกียรติที่ทรงเป็นธรรมราชาถึงพร้อมด้วยทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตรทุกประการ

แนวพระราชนิยมในทางวรรณคดีอาจจะทรงนึกถึงการพัฒนาคนให้มีความรู้คู่คุณธรรม เพราะบ้านเมืองจะเจริญไปไม่ได้ถ้าขาดการพัฒนาคน

ในด้านการทนุบำรุงบ้านเมืองก็ได้ทรงสร้างป้อมไว้ป้องกันข้าศึก ต่อเรือรบหล่อปืนใหญ่ สร้างเสถียรภาพความมั่นคงของประเทศ นอกจากนั้นมีการขุดคลองให้การคมนาคมสะดวก การค้าเจริญ ในปลายรัชกาลมีความสมบูรณ์ในเรื่องโภคทรัพย์เป็นอันมาก

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงมีน้ำพระราชหฤทัยกว้างขวางยอมรับนับถือความเห็นของขุนนางข้าราชการ ทรงเป็นประชาธิปไตยโดยแท้ ดังเช่นเมื่อทรงพระประชวรมิได้เสด็จออกเป็นประธานในที่ประชุมเรื่องอังกฤษขอแก้ไขสนธิสัญญาการค้า ก็พระราชทานพระราชดำริว่าเรื่องสำคัญของบ้านเมืองทรงใช้วิธีระดมความคิดของข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยให้ร่วมปรึกษาหารือกัน พระองค์เป็นนักบริหารที่ติดตามผลงานจึงทรงรอบรู้และทรงปรับพระองค์ให้เข้ากับเหตุการณ์ตลอดมา โดยเฉพาะในด้านการต่างประเทศ ในการติดต่อกับประเทศตะวันตก พระองค์ทรงเห็นประโยชน์ของ

วิทยาการตะวันตกหลายอย่างที่ควรนำมาใช้ในประเทศไทย เช่น การพิมพ์ ได้โปรดให้พิมพ์ประกาศห้ามสูบฝิ่น เป็นงานพิมพ์ชิ้นแรกของราชการไทย การปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ ก็ทรงนำมาใช้แต่ในพระราชทัศนะทรงเห็นว่า ควรเลือกด้วยความระมัดระวังดัง ที่ได้พระราชทานพระบรมราโชวาทว่า "การงานสิ่งใดของเขาที่ควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสทีเดียว" พระบรมราโชวาทนี้มีคุณค่าอย่างยิ่งแก่สังคมไทยในปัจจุบัน ซึ่งกำลังประสบปัญหาด้านวัฒนธรรมตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามา หากคนไทยทุกคนรับพระบรมราโชวาทนี้ไว้เหนือเกล้าฯ และปฏิบัติตามก็จะเป็นการน้อมเกล้าฯ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ได้ทรงอุทิศพระองค์ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์เพื่ออาณาประชาราษฎร์ ทรงคำนึงถึงประโยชน์ของบ้านเมืองเหนือสิ่งอื่นใด แม้ใกล้จะสวรรคตก็ยังทรงห่วงใยในความมั่นคงและความปลอดภัยของประเทศชาติ ดังพระบรมราโชวาทที่ได้อัญเชิญมาก่อนแล้ว

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๗ เมษายน ๒๕๓๒

งานพระเมรุ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา เรียบเรียง

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ทรงเป็นสกลมหาสังฆปริณายกแห่งราชอาณาจักรไทย ทรงมีคุณูปการแก่พุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนเป็นอเนกอนันต์ แผ่พระเมตตาแก่พุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ไม่มีที่สิ้นสุด ทรงถึงพร้อมด้วยศีลาจารวัตรบริสุทธิบริบูรณ์ เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ ณ วันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๓๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเศร้าสลดพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง เช่นเดียวกับพุทธบริษัทมหาชนชาวไทย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ณ พระวิหาร วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม มาโดยลำดับ

บัดนี้สมควรจะประกอบการพระราชทานเพลิงพระศพได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ ในวันศุกร์ที่ ๑๗ มีนาคม ๒๕๓๒ ณ พระวิหาร วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงเวลา ๑๖.๓๐ น. แล้ว สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ พระสงฆ์ ๔ รูปสวดธรรมกถา พระสงฆ์ ๒๐ รูปสวดมาติกา เมื่อทรงจุดธูปเทียนที่เตียงพระสวดพระอภิธรรมแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันเสาร์ที่ ๑๘ มีนาคม เมื่อพระราชวงศ์ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ ๑๐ รูปสดับปกรณ์แล้วเชิญพระโกศพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก จากพระวิหารขึ้นประดิษฐานบนราชรถ โดยมีกระบวนพระอิสริยยศประกอบด้วย กระบวนหน้า ทหาร ๓ เหล่าทัพ ๒ กองพัน กระบวนพระอิสริยยศ มีธง ๓ ชายนำริ้ว คู่แห่ กลองชนะ สังข์ แตร แล้วถึงรถอ่านพระอภิธรรมนำราชรถทรงพระโกศพระศพ ข้าราชการกระทรวงศึกษาธิการเป็นคู่เคียง แวดล้อมด้วยเครื่องสูงแห่น้ำ เป็นพระเกียรติยศตามราชประเพณี มีศิษยานุศิษย์เชิญเครื่องอิสริยยศ เช่น พระสุพรรณบัฏ พัดยศสมเด็จพระสังฆราช พัดแฉกงาพิเศษ พัดรัตนาภรณ์ เป็นกระบวนหลัง เวลา ๑๙.๐๐ น. เคลื่อนกระบวนแห่เชิญพระศพไปตามถนนเฟื่องนคร ถนนเจริญกรุง ถนนมหาไชย ถนนหลวง เข้าสู่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสทางทิศใต้ แล้วเชิญพระโกศพระศพขึ้นประดิษฐานยังพระจิตกาธานในพระเมรุ เวลา ๑๖.๓๐ น. เสด็จพระราชดำเนินไปยังพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส สมเด็จพระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนา พระสงฆ์ ๑๕ รูป สวดศราทธพรตคาถา แล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพ

วันอาทิตย์ที่ ๑๙ มีนาคม เวลา ๐๗.๐๐ น. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พลโท สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจแทนพระองค์ในการเก็บพระอัฐิ แล้วเจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญเจดีย์ศิลาบรรจุโกศทรงพระอัฐิขึ้นรถยนต์หลวงเชิญไปประดิษฐานยังพระวิหารวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

การแต่งกาย วันศุกร์ที่ ๑๗ มีนาคม การพระราชกุศลออกพระเมรุ แต่งเครื่องแบบครึ่งยศ ไว้ทุกข์ วันเสาร์ที่ ๑๘ มีนาคม เชิญพระศพสู่พระเมรุพระราชทานเพลิง แต่งเครื่องแบบเต็มยศ ไว้ทุกข์ สายสะพายช้างเผือก วันอาทิตย์ที่ ๑๙ มีนาคม เก็บพระอัฐิ แต่งเครื่องแบบปกติขาว ไว้ทุกข์ อนึ่งในวันพระราชทานเพลิง สำนักพระราชวังจะเปิดโอกาสให้พระสงฆ์และประชาชนทั่วไป เข้าถวายดอกไม้จันทน์สักการะพระศพที่พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส ตั้งแต่เวลา ๑๑.๐๐—๑๕.๓๐ น. และเวลาหลังจากเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้วอีกช่วงหนึ่ง

สมเด็จพระสังฆราช วัดราชบพิธ ทรงผ่านหน้าที่การงานของพระศาสนามาอย่างมากมาย เช่นเป็นเจ้าคณะอำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร จนกระทั่งเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต เคยทรงเป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การสาธารณูปการถึง ๔ สมัย เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การเดียวกันนั้นอีก ๑ สมัย และเป็นกรรมการมหาเถรสมาคมมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ ได้ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ตั้งแต่เป็นพระครูฐานานุกรม พระราชาคณะสามัญ พระราชาคณะชั้นราช ชั้นเทพ ชั้นธรรม รองสมเด็จพระราชาคณะ สมเด็จพระราชาคณะที่พระพุทธโฆษาจารย์ และได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๗

ถึงแม้ว่าพระองค์จะมิได้ทรงเป็นเปรียญเอก แต่ก็ทรงโปรดในการกวีนิพนธ์และการเรียบเรียงบทประพันธ์ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก จนถึงทรงแต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก เข้าประกวดรับพระราชทานรางวัลจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ได้รับรางวัลที่หนึ่ง ๒ ครั้ง และรางวัลที่สองอีก ๑ ครั้ง ด้วยเหตุนี้จึงทรงได้รับการแต่งตั้งเป็นพระคณาจารย์เอกทางรจนาพระคัมภีร์ พระธรรมเทศนาที่ทรงเรียบเรียงเพื่อแสดงแก่ประชาชนนั้นเป็นที่ยอมรับกันว่ามีข้อความสละสลวย ชี้แจงข้อธรรมะได้จะแจ้ง และได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาทุกครั้งด้วยพระกระแสเสียงแจ่มใสชัดเจน ทรงระมัดระวังในเรื่องวรรคตอน การผ่อนเสียงหนักเสียงเบา และแม้จะทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชแล้ว ก่อนที่จะทรงแสดงพระธรรมเทศนาทุกครั้งก็จะต้องทรงตรวจสอบซักซ้อมการแสดงเสมอไป

สมเด็จพระสังฆราชทรงได้รับการเคารพสักการะจากบรรดาพุทธศาสนิกชนอย่างสูง ในฐานะที่ทรงเป็นพระภิกษุที่เป็นสุปฏิปันโน คือ ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอย่างแท้จริง มีพระอัธยาศัยและจริยวัตรควรนับเป็นแบบฉบับของบรรพชิตได้อย่างแน่แท้ ทรงมีความเป็นปกติด้วยความไม่โลภไม่สะสม สิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ทรงมีคติสำหรับพระองค์ว่า เมื่อยังดีอยู่ก็อาศัยใช้กันไป เมื่อชำรุดเสียหายไปแล้วก็เลิกกัน ไม่ทรงคิดสะสม โดยถือว่า เมื่อเราตั้งตัวเป็นคนดีมีคุณธรรมแล้ว สิ่งของเหล่านี้ย่อมมาเป็นเครื่องสักการะคุณธรรมความดีเอง ของดีย่อมชอบอยู่กับคนดี

พระอัธยาศัยที่ควรกล่าวไว้ ณ ที่นี้คือ ไม่ทรงสนับสนุนการเบียดเบียนประชาชน ดังเช่นมีผู้มาเฝ้าถวายหนังสือแจ้งความของวัดหนึ่งว่า จะรื้อกุฏิเก่าซึ่งเดิมเป็นไม้ทรุดโทรมมาก ทั้งการปลูกสร้างก็ไม่เป็นระเบียบ จึงจะจัดการรื้อกุฏิไม้ออกทั้งหมดสร้างเป็นกุฏิตึกแถวให้ได้ระเบียบเรียบร้อย

ต่อไป ได้ทรงปรารภแก่ผู้นั้นว่า "เวลานี้ชาวบ้านกำลังไม่มีที่อยู่ที่อาศัย บ่นระงมกันทั่วบ้านทั่วเมือง พระยังจะมาขอให้ร่วมกุศล สร้างตึกให้ตนอยู่เป็นสุขสบาย ไม่นึกเห็นอกเห็นใจเขาบ้างหรือ"

พระอัธยาศัยที่ควรสังเกตเป็นแบบฉบับอีกประการ คือ โปรดการปฏิบัติงานเป็นขั้นตอนตามลำดับ ดังเช่นเมื่อทรงไปพบทันตแพทย์เพื่อแก้ฟันเทียมที่ไปติดต่อมาหลายครั้งแล้ว ทันตแพทย์ทูลว่าต้องแก้ทีละอย่าง ทำให้ทรงเกิดสะดุดความคิดและเกิดความสนใจในประโยคที่ว่า "แก้ทีละอย่าง" มาเทียบกับเหตุการณ์ที่ต้องจัดทำหรือเกิดแก่อารมณ์ว่า ถ้าจะแก้ไขอุปสรรคความผิดพลาดทั้งหลายควรพิจารณาแก้ให้ถูกปมของอุปสรรคทีละอย่างไปตามลำดับ ว่าควรแก้ก่อนแก้หลังอย่างไร โดยเฉพาะตนเองจงอบรมแก้อัธยาศัยที่ไม่ดีไม่งามทีละอย่าง จากง่ายไปหายาก ดังนั้นจึงทรงพยายามอบรมสั่งสอนประชาชนให้เคร่งครัดในศีล ๕ เพื่อเป็นปัจจัยทำให้เกิดสมาธิและปัญญาต่อไปตามลำดับขั้น และแม้เพียงประชาชนถือปฏิบัติในศีล ๕ อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์แล้ว ก็จะเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างมหาศาล

ส่วนพระจริยวัตรนั้นเป็นที่ทราบกันดีว่า ทรงอบรมให้พระภิกษุสามเณรเคร่งครัดในเรื่องกิริยามารยาท มีความสำรวมสงบเรียบร้อย เป็นที่เจริญศรัทธาเลื่อมใสแก่ผู้พบเห็น ดังทรงอบรมเรื่องการกราบไหว้ว่า "การกราบไหว้ การพนมมือ การกราบต้องกราบให้ได้เบญจางคประดิษฐ์ การพนมมือก็ต้องให้ข้อมือเสมอนม ปลายนิ้วช้อยขึ้นหน่อยหนึ่ง นิ้วเรียงเรียบเสมอกัน เวลาจะกราบให้ยกปลายนิ้วมือเสมอหน้าผาก แล้วก้มกราบเป็นจังหวะ ๓ ครั้ง มิใช่เงยยังไม่ทันเต็มตัวก็กราบลงไปอีก ต้องกราบให้ได้จังหวะจะโคน อย่าคิดมักง่ายว่ากะสมบัติการพนมมือ การไหว้หรือการนั่งคุกเข่าเหล่านี้ เป็นเรื่องไม่น่าจำเป็นต้องกวดขันฝึกหัดกันนัก เพราะไม่เป็นเรื่องที่จะนำไปสู่สวรรค์นิพพานได้ แต่ลองนึกดูเถิด หากจะมีคนเขาย้อนว่า เพียงแต่กิริยาง่าย ๆ เห็นตำตาอยู่เสมอยังปฏิบัติให้เรียบร้อยไม่ได้ ก็อย่าไปปรารถนาถึงคุณธรรมที่สูงที่ละเอียดขึ้นไปกว่านี้เลย"

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสนมหาเถระ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ประสูติเมื่อวันที่ ๒ มีนาคม ๒๔๔๐ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๓๑ สิริรวมพระชันษาได้ ๙๐ ปี ๕ เดือน ๒๕ วัน ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ๑๔ ปี ๒ เดือน ๕ วัน ดังนั้นจึงทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช ที่มีพระชันษาสูงที่สุดในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชนานที่สุดในรัชกาลปัจจุบัน ในงานพระเมรุของพระองค์ครั้งนี้ จึงสมควรที่พุทธบริษัทชาวไทยจะได้ไปร่วมถวายสักการะแด่พระศพ เป็นโอกาสสุดท้ายในการบูชาพระคุณ และแสดงให้เห็นถึงความมั่นคงสามัคคีของชาวไทย ที่ยึดมั่นในพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกตลอดกาลนาน

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๕ มีนาคม ๒๕๓๒

สมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา เรียบเรียง

ในวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๓๒ จะมีพระราชพิธีสำคัญยิ่งของชาติพระราชพิธีหนึ่ง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง พระราชพิธีนั้นคือการสถาปนาเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นองค์ที่ ๖ ในรัชกาลปัจจุบัน คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี จึงขอเสนอพระประวัติสังเขปของสมเด็จพระสังฆราชองค์ใหม่พอสมควรแก่เวลา ต่างเครื่องสักการะด้วยน้ำใจที่ปีติยินดีและเคารพบูชาพระองค์อย่างแท้จริง

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิเวศวิหาร นามเดิม เจริญ คชวัตร เป็นบุตรคนที่ ๑ ในจำนวนบุตร ๓ คนของนายน้อย และนางกินน้อย คชวัตร กำเนิด ณ ตำบลบ้านเหนือ อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๕๖ โยมบิดามีอาชีพเป็นปลัดอำเภอ แต่ได้ป่วยถึงแก่กรรมเมื่ออายุได้ ๓๘ ปี เจ้าพระคุณสมเด็จฯ มีอายุเพียง ๙ ขวบ จึงอยู่ในความเลี้ยงดูของโยมป้าชื่อ เฮง พี่สาวโยมมารดา มาตั้งแต่เล็ก และได้เข้าศึกษาชั้นต้น ณ โรงเรียนประชาบาลวัดเทวสังฆาราม จนจบชั้นประถมปีที่ ๓ อันเป็นชั้นสูงสุดในสมัยนั้น เมื่ออายุย่างเข้าปีที่ ๑๔ ได้บรรพชาและจำพรรษาที่วัดเทวสังฆาราม (วัดเหนือ) มี พระครูอดุลสมณกิจ (ดี พุทธโชติ) เจ้าอาวาสวัดนั้นเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้นออกพรรษาแล้วก็ยังไม่ลาสิกขา หลวงพ่อพระครูอดุลสมณกิจ จึงชักชวนให้ไปเรียนบาลีที่วัดเสน่หา จังหวัดนครปฐม เพื่อจะได้กลับมาสอนที่วัดเทวสังฆารามบ้าง โดยท่านจะสร้างโรงเรียนพระปริยัติธรรมเตรียมไว้ให้เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวรจึงตกลงใจมาเริ่มเรียนบาลีไวยากรณ์ที่วัดเสน่หาตามที่หลวงพ่อชักชวนต่อมาอีก ๒ พรรษา พ.ศ. ๒๔๗๒ หลวงพ่อเห็นสมควรที่จะไปเรียนที่กรุงเทพมหานครซึ่งมีสำนักเรียนที่ดีกว่าจังหวัดนครปฐม จึงได้พาเจ้าพระคุณสมเด็จฯ มาถวายต่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็น สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร เพื่ออยู่ศึกษาต่อ ณ สำนักวัดบวรนิเวศวิหารนี้ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าจึงได้ประทานนามฉายาว่า สุวฑฺฒโน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร มีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ สอบไล่ได้นักธรรมชั้นเอกและเปรียญ ๔ ประโยค ได้รำลึกถึงความปรารถนาของหลวงพ่อพระครูอดุลสมณกิจสนับสนุนให้มาศึกษาเล่าเรียนบาลีเพื่อจะได้กลับมาสอนที่วัดเทวสังฆารามต่อไป ด้วยความกตัญญูกตเวทีต่อท่านผู้มีพระคุณเดิม ท่านจึงได้ตัดใจลาจากสำนักที่ยิ่งใหญ่ในกรุงเทพมหานคร กลับไปอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดเทวสังฆาราม โดยมีหลวงพ่อพระครูอดุลสมณกิจ (ดี พุทธโชติ) เป็นพระอุปัชฌาย์ อุปสมบทแล้วอยู่จำพรรษาช่วยสอนพระปริยัติธรรม ณ วัดนั้น จนออกพรรษาแล้วจึงกลับมาวัดบวรนิเวศวิหาร อุปสมบทซ้ำเป็นธรรมยุตอีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง-

วชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ แต่กระนั้นก็ยังคงเวียนไปมาช่วยสอนพระปริยัติธรรมที่วัดเทวสังฆารามอีกหลายปี

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ ณ สำนักวัดบวรนิเวศวิหาร จนกระทั่งสอบได้เปรียญ ๙ ประโยค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ อายุได้ ๒๙ ปี นอกจากนั้นยังได้ศึกษาภาษาอังกฤษและภาษาสันสกฤตกับ สวามีสัตยานันทบุรี เวทานตประทีป นักพรตชาวอินเดียที่ได้เข้ามาอยู่ในประเทศไทยเป็นเวลานานหลายปี เป็นพื้นฐานให้ได้ศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง จนสามารถพูด เขียน อ่าน ภาษาอังกฤษได้

เมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จฯ สอบได้เป็นเปรียญชั้นสูงแล้ว ก็เริ่มรับภาระหน้าที่ต่าง ๆ ทั้งทางวัดและคณะสงฆ์มาโดยลำดับ ที่สำคัญ ๆ คือ พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นสมาชิกสังฆสภาโดยตำแหน่ง คือเป็นเปรียญ ๙ ประโยค ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นเลขานุการในพระองค์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระอุปัชฌาย์ พ.ศ. ๒๔๙๐ รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะสามัญที่พระโสภณคณาภรณ์ และเป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๔๙๕ รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นราชในราชทินนามเดิม พ.ศ. ๒๔๙๘ รับพระราชทานสมณศักดิ์เลื่อนเป็นชั้นเทพในราชทินนามเดิม

พ.ศ. ๒๔๙๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงพระผนวช เสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ระหว่างวันที่ ๒๒ ตุลาคม ถึง ๕ พฤศจิกายน ๒๔๙๙ สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์พระราชอุปัชฌาจารย์ทรงเลือกเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร เป็นพระอภิบาล (พระพี่เลี้ยง) ของพระภิกษุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในระหว่างที่ทรงผนวช และในอภิลักขิตสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคมศกนั้น ก็ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมวราภรณ์ และรักษาการพระวินัยธรชั้นฎีกา

พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การปกครอง ในคณะสังฆมนตรี ซึ่งมีสมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายี) แต่ยังทรงเป็นสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ ทรงเป็นสังฆนายก พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารองค์ที่ ๖ สืบต่อจากพระพรหมมุนี (ผิน สุวโจ) เป็นผู้อำนวยการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เป็นประธานกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย เป็นผู้รักษาการเจ้าคณะธรรมยุตภาค และเป็นพระอุปัชฌาย์ และในอภิลักขิตสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวาคม ๒๕๐๔ นั้นเอง ก็ได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองที่ พระสาสนโสภณ จน พ.ศ. ๒๕๑๕ จึงพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระญาณสังวร

ราชทินนามญาณสังวรนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้พระราชทานสถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธารามซึ่งเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ของพระองค์เป็นครั้งแรก และต่อมาสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช นับเป็นสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระองค์แรกที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะเดิม

สถาปนาจากสมเด็จพระราชาคณะฝ่ายคันถธุระมาโดยตลอด ประชาชนเรียกสมเด็จพระสังฆราช (สุก) ว่าสมเด็จพระสังฆราชไก่เถื่อนเพราะทรงคุณวิเศษในทางวิปัสสนา กล่าวกันว่าสามารถแผ่เมตตาจนทำให้ไก่ป่าเชื่องเหมือนไก่บ้านได้ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชญาณสังวร (สุก) มีพระชนมายุได้ ๙๐ พรรษา ก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๕ จากนั้นก็ไม่มีการสถาปนาพระราชาคณะรูปใดเป็นสมเด็จพระญาณสังวรอีก จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๕๑๕ นับได้ ๑๕๐ ปี จึงได้สถาปนาพระสาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) ซึ่งนอกจากจะเป็นนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนาแล้วยังเป็นผู้เจริญกล้าในวิปัสสนาธุระ เป็นสมเด็จพระญาณสังวร จึงเป็นเรื่องควรอัศจรรย์

ตั้งแต่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ครองวัดบวรนิเวศวิหารตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นต้นมา นับว่าเป็นยุคของการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านศาสนวัตถุ การศึกษา บุคลากร และการปกครองวัด ให้เจริญก้าวหน้าแผ่ไพศาลเป็นอย่างยิ่ง กล่าวโดยย่อคือ มีการบูรณะพระเจดีย์ใหญ่ตลอดถึงปริมณฑลโดยรอบ บูรณะพระอุโบสถทั้งภายนอกและภายใน มีการประดับหินอ่อนทั้งหลังและปริมณฑล หมู่กุฏิทุกคณะได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่หมด จัดบริเวณภายในวัดให้สะอาดร่มรื่นมีสภาพเป็นวนาราม รวมค่าใช้จ่ายในการบูรณะปฏิสังขรณ์นี้เป็นเงินถึง ๓๔ ล้านบาท และมีการก่อสร้างถาวรวัตถุขึ้นใหม่หลายหลัง เช่น ตึกกวีบรรณาลัยใช้เป็นห้องสมุดของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ตึกวชิรญาณวงศ์เป็นโรงเรียนมัธยม ตึก ภปร. ทำเป็นพิพิธภัณฑ์ของวัด และยังมีกุฏิสงฆ์อีกหลายหลัง รวมอาคารที่สร้างใหม่ใช้เงินถึง ๔๘ ล้านบาท

ในด้านการพระศาสนา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ได้เดินทางไปตรวจการคณะสงฆ์และเยี่ยมเยียนพุทธศาสนิกชนทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือร่วม ๒๐ จังหวัด พร้อมกับเดินทางไปเยี่ยมเยียนสำนักอรัญวาสีในจังหวัดนั้นเป็นประจำเกือบทุกปี อำนวยการสร้างวัดและสำนักสงฆ์หลายแห่ง ที่สำคัญยิ่งคือ วัดญาณสังวราราม อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี นอกจากจะเป็นวัดวิปัสสนาธุระ และยังได้อำนวยประโยชน์แก่ประชาชนและเยาวชนเป็นอย่างมาก เพราะมีทั้งอ่างเก็บน้ำ โรงพยาบาล และโรงเรียนฝึกอาชีพ (ปัจจุบันวัดนี้ได้รับการสถาปนาเป็นพระอาราม-หลวงชั้นเอก) และอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ ส่วนการพระศาสนาในต่างประเทศได้เดินทางไปสังเกตการณ์และศึกษาภาวการณ์ด้านพระศาสนาในประเทศเพื่อนบ้าน ตลอดจนประเทศในทวีปเอเชีย ยุโรป สหรัฐอเมริกา และออสเตรเลีย มีผลทำให้ได้ข้อมูลและประสบการณ์ต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานพระธรรมทูตเผยแพร่พระพุทธศาสนาในต่างประเทศในเวลาต่อมา จนกระทั่งได้สร้างวัดไทยขึ้นที่ประเทศอินโดนีเซียและประเทศออสเตรเลียเป็นหลักฐานมั่นคง

เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร ได้สนับสนุนการศึกษาของคณะสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง จนสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหารนับว่าเป็นศูนย์กลางการศึกษาของคณะสงฆ์ที่สำคัญยิ่งแห่งหนึ่ง มีการสร้างตึก สว ธรรมนิเวส ใช้เป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่อีกตึกหนึ่ง พร้อมกันนั้นในฐานะพระอุปัชฌาย์ได้อบรมธรรมวินัยแก่พวกภิกษุด้วยตนเองเป็นประจำทุกวัน ในวันพระและหลังวันพระ ๑ วัน จัดการอบรมและฝึกปฏิบัติสมาธิเจริญกรรมฐานในตอนเย็นแก่ทั้งพระภิกษุสามเณร

และพุทธบริษัททั่วไป ประกอบกับเจ้าพระคุณสมเด็จเป็นผู้เปี่ยมไปด้วยเมตตาธรรม สมบูรณ์ด้วยศีลาจารวัตรและเจริญกล้าในวิปัสสนาธุระ จึงเป็นที่เคารพสักการะของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้าคหบดี ตลอดจนมหาชนทั่วไป

เมื่อตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ได้ว่างลงเป็นการสมควรที่จะสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เพื่อจักได้บริหารการพระศาสนาให้สมบูรณ์ และเป็นไปตามระเบียบราชประเพณีสืบไป คณะรัฐมนตรีจึงมีมติเป็นเอกฉันท์ เห็นควรนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาถวายความเห็นว่า สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร มีอาวุโสสูงสุดทางสมณศักดิ์ เป็นผู้เหมาะสมกับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระญาณสังวรเป็นสมเด็จพระสังฆราช และจะมีพระราชพิธีสถาปนาในวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๓๒ ในท่ามกลางสังฆมณฑล ซึ่งพร้อมด้วยกรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะภาค และเจ้าคณะจังหวัดต่าง ๆ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ดังนั้นจึงขอเชิญชวนพี่น้องพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ได้ไปเฝ้าถวายความเคารพสมเด็จพระสังฆราช ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันที่ ๒๑ เมษายน ๒๕๓๒ เวลา ๑๖.๓๐ น. และที่วัดบวรนิเวศวิหาร เวลาประมาณ ๑๗.๓๐ น. โดยทั่วกัน.

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๐ เมษายน ๒๕๓๒

ขอให้ทรงพระเจริญยิ่งยืนนาน

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

หนังสือดีมีค่าเล่มหนึ่ง ซึ่งมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษในพระบรมราชินูปถัมภ์ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ซึ่งบัดนี้เปลี่ยนชื่อเป็นมูลนิธิศิลปาชีพ ในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ตีพิมพ์มาได้ ๔—๕ ปีแล้ว เป็นหนังสือภาษาอังกฤษ ชื่อ Support ย่อมาจากคำเต็มว่า The Foundation for the Promotion of Supplementary Occupations and Related Techniques คำไทยใช้ว่า มูลนิธิศิลปาชีพพิเศษ ท่านผู้ฟังหลายคนอาจเคยอ่านหนังสือเล่มนี้มาแล้วก็มี บทความวันนี้ขออนุญาตท่านผู้เขียนหนังสือ Support เก็บความบางตอนมาเล่าสู่ท่านผู้ฟังและเยาวชนผู้ยังไม่เคยอ่าน แม้จะรู้จักและได้พบเห็นงานของมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษอย่างดีแล้วก็ตาม ทั้งยังรู้ว่ามูลนิธินี้มีพระคุณแก่ชนชาวไทยล้นพ้นเพียงใด เพราะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยพระเมตตาบารมีและสายพระเนตรอันกว้างไกลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ของประชาชนไทย ทรงช่วยให้ชาวไร่ชาวนาในชนบททุกภาคของประเทศไทยมีรายได้เพิ่มเติมจากอาชีพหลัก คือ การทำกสิกรรม รายได้จากผลงานของมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษนี้มิได้ตกแก่ชาวชนบทผู้ผลิตผลงานเท่านั้น ยังเป็นรายได้จากการส่งเป็นสินค้าออกของไทย เป็นสินค้าศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านอันเป็นที่นิยมทั้งภายในและภายนอกประเทศ

ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านอันมีสิ่ง ถัก ทอ ผ้าฝ้าย ผ้าไหม เครื่องใช้ไม้สอย เครื่องปั้นดินเผา เครื่องเขิน เครื่องประดับทำด้วยเงินทอง และโลหะอื่น ไม้และงานแกะสลักลวดลายงาม ๆ เครื่องจักสาน มีตะกร้า กระบุง กระเป๋าถือของสตรีทำด้วยหวาย ไม้ไผ่ ย่านลิเพา ฯลฯ เครื่องเรือนต่าง ๆ ตลอดจนผลไม้ ดอกไม้ประดิษฐ์ด้วยฝีมืออันประณีตงดงามของคนไทย ศิลปหัตถกรรมเหล่านี้เคยอยู่กระจัดกระจาย ทำใช้สอยกันตามความจำเป็นตามประสาชาวบ้าน หากมิใช่พระปรีชาสามารถพระบารมี และสายพระเนตรยาวไกลของพระประมุขทั้งสองพระองค์แล้ว ศิลปะประณีตงดงามของชาวบ้านในชนบทไทยก็ไม่มีโอกาสฟื้นคืนชีพขึ้นมา กลายเป็นผลิตผลที่เชิดหน้าชูตาของคนไทย เป็นรายได้เสริมแก่ชาวถิ่นไทยในแต่ละภาคและเป็นสินค้าส่งออกนำรายได้สู่ประเทศดังได้กล่าวมาแล้ว

เพราะสายพระเนตรที่แหลมคม และพระราชดำริอันเปรื่องปราดของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ โดยแท้ มูลนิธิศิลปาชีพพิเศษจึงเกิดขึ้น เริ่มด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ซึ่งพระราชทานเป็นทุนแก่ชาวบ้านในชนบทเพื่อผลิตงานฝีมือเป็นการทดลอง เมื่อได้ผลดีก็ทรงจัดครูและผู้ชำนาญในการออกแบบ ลวดลาย ทรวดทรงให้งามหลากหลาย มีคุณภาพดีแต่ละประเภทและแต่ละภูมิภาค มูลนิธิฯ มีศูนย์ใหญ่สำหรับฝึกฝีมืออยู่ที่อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และในสวนจิตรลดา ผู้รับการฝึกสอนมาจากชนบทของไทยทั้งหญิงชาย ที่กล่าวมานี้เป็นการเล่าถึงมูลกำเนิดของมูลนิธิศิลปาชีพโดยสรุปเท่านั้น

ขออนุญาตท่านผู้เขียนหนังสือ Support นำความตอนต้นที่เขียนเป็นปัญหาอันน่าสนใจว่า ทำไมจะต้องเกี่ยวกับศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านของชาวไร่ชาวนาไทย ซึ่งปัญหานี้หมายความว่า ทำไมต้องส่งเสริมฟื้นฟูศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านอันเป็นของโบราณของไทย เพื่อทำให้ชาวไร่นามีรายได้พิเศษเสริมอาชีพหลักคือ การทำกสิกรรม ทำไมไม่เป็นเรื่องอื่น อย่างอื่น

ข้อความต่อไปขออนุญาตท่านผู้เขียนแปลออกเป็นภาษาไทย ดังนี้

"ปัญหาข้อนี้เราจะต้องเหลียวหลังไปดูอดีตอันไกลโพ้นของชาติไทยเสียก่อน เพื่อจะได้เข้าใจบทบาทของศิลปหัตถกรรมของไทยที่มีอยู่ในสังคมไทยแต่ก่อน ศิลปหัตถกรรมเหล่านี้มีภาวะขึ้นสูงเพียงใด แล้วตกต่ำลงเพียงไหน เซอร์มัลคอม สมิธ แพทย์ชาวอังกฤษซึ่งเข้ามารับราชการเป็นแพทย์ประจำพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระอัครมเหสีในพระบาท-สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เขียนบันทึกไว้ว่า

"ศิลปะของชาวสยามซึ่งวิวัฒนาการมาหลายร้อยปีขึ้นถึงระดับงดงามสมบูรณ์สูงสุด สถาปัตยกรรมและภาพเขียนอันวิจิตรในกรุงเทพมหานคร ขึ้นถึงระดับสูงสุดมาตั้งแต่เริ่มต้นคริสต์-ศตวรรษที่ ๑๙ (พุทธศตวรรษที่ ๒๔) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อิทธิพลของศิลปะในกรุงเทพ ในรัชสมัยนี้ถึงระดับสูงสุด" สายตาของนายแพทย์ สมิธ ผู้ช่างสังเกตยังมองเพ่งไปยังศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านของไทย แล้วบันทึกไว้ว่า

"ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ครอบครัวไทยที่มีฐานะมั่งคั่งเลี้ยงช่างศิลป์ทางฝีมือไว้ประจำบ้าน บ้างก็รับจ้างเป็นช่างเงิน ช่างทอง บ้างก็เป็นช่างเพชรพลอย บ้างเป็นช่างเขียนภาพจิตรกรรม ช่างแกะสลักไม้ ช่างทำเครื่องเขิน ช่างฝังมุก บ้านขุนนางผู้ดีมีสกุลมีวงมโหรีปี่พาทย์ของตน และมีนักดนตรีเป็นผู้หญิงมากเท่า ๆ กับผู้ชาย บรรดาศิลปินประจำแต่ละครอบครัวมีความภาคภูมิใจในหน้าที่การงานของตน และแข่งขันกันแสดงฝีมืองานที่ตนทำอยู่ พวกเด็ก ๆ รุ่นลูกหลานเติบโตขึ้นมาในวงงานศิลป์ในแต่ละบ้าน ก็ได้รับการอบรมสั่งสอนจากบิดามารดา ผู้เป็นประมุขของครอบครัวแต่ละสกุลได้ชื่อว่าเป็นผู้อุปถัมภ์ศิลปะไว้

เมืองต่าง ๆ ในสยามสมัยนั้นมีอุตสาหกรรมช่างทำหม้อไห ช่างทำเครื่องใช้โลหะ ช่างไม้ ช่างต่อเรือ ช่างทอผ้า ช่างจักสานกระบุงตะกร้า สิ่งของเครื่องใช้สาระพัดในบ้านล้วนแต่ผลิตขึ้นภายในครัวเรือนทั้งสิ้น ประเทศสยามจึงพึ่งตัวเองได้"

นายแพทย์เซอร์มัลคอม สมิธ ได้อธิบายไว้ในบันทึกเกี่ยวกับการทำศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านว่า

"งานฝีมือชิ้นน้อย ๆ ซึ่งเจริญรุ่งเรืองมาแต่ก่อนกาลจนถึงบัดนี้ก็คือ การประดิษฐ์ดอกไม้ ผู้ประดิษฐ์เป็นผู้หญิงและเด็กสาว ๆ ซึ่งใครก็ไม่ทำได้ดีเท่าผู้หญิงชาววัง เธอนำเอากลีบดอกไม้เหล่านั้นมาเย็บด้วยลวดเล็ก ๆ เป็นรูปร่างเป็นแบบดอกไม้ขึ้นใหม่ บางทีก็เป็นรูปร่างดอกไม้วิจิตรพิสดารนัก เช่น ดอกรักเร่ ดอกกล้วยไม้ ซึ่งไม่มีที่ปลูกไว้ในแห่งใดเลยในบ้านเมือง บางทีผู้ประดิษฐ์ก็คิดแบบของตนขึ้นในใจออกมาเป็นดอกไม้รูปใหม่ ตัดกลีบดอกไม้สดออกเป็นรูปต่าง ๆ ตามประสงค์

ข้าพเจ้า (คือนายแพทย์สมิธ) ได้เคยเห็นดอกไม้ประดิษฐ์มากมาย ที่ทำขึ้นด้วยฝีมือชำนาญ แล้วข้าพเจ้าหลงคิดว่าเป็นดอกไม้ธรรมชาติ

ผลิตศิลปงามที่สุดประเภทหนึ่งของสยาม และเป็นศิลปะแรกที่เด่นมากก็คือการทอผ้าไหมลวดลายเงินทอง ด้วยเส้นเงินเส้นทอง ผ้าไหมเงินทองเหล่านี้เลิกนิยมไปมิใช่เพราะมีผ้าทอเข้ามาจากยุโรป แต่เป็นเพราะสมัยนิยมของเสื้อผ้าได้เปลี่ยนไป โดยเฉพาะเสื้อผ้าของบุรุษ จังหวัดสำคัญของภาคเหนือมีสองจังหวัด คือ เชียงใหม่และโคราช เป็นแหล่งที่ผลิตผ้าทอด้วยไหมเงินไหมทองมาแล้วหลายร้อยปี ฝีมืองดงามสมบูรณ์ถึงระดับสูงสุด การออกแบบลวดลายและสีสันเส้นไหมของผ้าทอสองจังหวัดนี้ ผ้าของประเทศอื่นไม่อาจเทียบได้เลย ทั้งสองจังหวัดต้องทำผ้าไหมให้เจ้าหน้าที่และขุนนางเจ้านายในพระบรมมหาราชวังใช้ตัดเป็นเสื้อผ้า"

ขอจบคำแปลจากภาษาอังกฤษของ นายแพทย์เซอร์มัลคอม สมิธ แพทย์ประจำพระองค์ของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ซึ่งผู้เขียนหนังสือ "Support" ได้คัดจากหนังสือบันทึกของนายแพทย์สมิธ หนังสือนี้มีชื่อเรื่องว่า "A Physician at the court of Siam" บันทึกไว้เมื่อ ค.ศ. ๑๙๔๗ หน้า ๙๑—๙๓

ท่านผู้ฟังคงเคยได้ยินชื่อหมอสมิธ ผู้เข้ามาเมืองไทย รับราชการในวังหลวง และมีโรงพิมพ์หมอสมิธบางคอแหลม รับซื้อและจัดพิมพ์หนังสือวรรณคดีไทยต่าง ๆ ออกพิมพ์จำหน่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหนังสือนิราศของหม่อมราโชทัย ลิลิตตะเลงพ่าย และของสุนทรภู่ เป็นต้น หมอสมิธเข้ามาในเมืองไทยไล่ ๆ กับหมอบรัดเลย์ (Bradley) หมอเฮา (House) ในรัชกาลที่ ๓—๕ บุคคลเหล่านี้เขียนเรื่องของเมืองไทยเป็นรูปบันทึกไว้หลายเล่ม และมีผู้ที่พิมพ์ออกจำหน่ายในระยะต่อมา

ปัญหาที่ท่านผู้เขียนหนังสือ "Support" ตั้งไว้ในตอนต้นว่าทำไมจะต้องฟื้นฟูส่งเสริมศิลปะหัตถกรรมพื้นบ้านของชนบทไทย เพื่อช่วยชาวไร่นาให้มีรายได้เสริมเพื่อครอบครัวมีกินมีใช้ไม่อับจนยากไร้

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ผู้ประเสริฐสุดของชาวไทย ได้ทรงตอบปัญหาข้างต้นนี้แล้ว ด้วยพระสติปัญญา พระปรีชาสามารถ และพระเมตตาบารมีต่อคนไทย พระองค์มิได้เพียงแต่ทรงฟื้นฟูศิลปหัตถกรรมพื้นฐานและพัฒนาให้งดงาม หลากหลายแบบ หลายประเภท แล้วโปรดให้นำออกจำหน่ายแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศเท่านั้น แต่ยังทรงพระมหากรุณาใช้ศิลปหัตถกรรมอันงดงามเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง ผ้าไหมเงินทองที่นายแพทย์สมิธเคยชมว่า "หาประเทศใดทำให้งดงามเทียมเท่ามิได้นั้น" สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงใช้เป็นพระภูษาทรงและฉลองพระองค์อันงดงามจับตาจับใจของชาวต่างชาติ ในงานราตรีสโมสรคราวโดยเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเยือนมิตรประเทศ พระภูษาทรง ฉลองพระองค์ฝีมือสมาชิกในมูลนิธิศิลปาชีพฯ และผ้าทรงสะพักกรองทองฝีมือกุลสตรีในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ชาวต่างชาติตื่นใจในความงามจนเป็นที่เลื่องลือ ผลตามมาก็คือผ้าไหมไทยเป็นสินค้าที่ชาวต่างชาติ

ทั้งตะวันตกและตะวันออกนิยมชมชื่นซื้อหาไปตกแต่งประดับกายประดับบ้านอย่างงดงาม ถือว่า "สิ่งมีค่าและทันสมัย" สำหรับชาวต่างชาติ

พระเดชพระคุณและพระราชวิริยะ อุตสาหะ เพื่อคนไทย ในสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ มิใช่มีอยู่เฉพาะงานของมูลนิธิศิลปาชีพพิเศษในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถเท่านั้น ยังปกแผ่ไปถึงสรรพสัตว์จตุบท ทวิบาท ในป่าเขา เต่าปลาในแม่น้ำลำธารและท้องทะเลหลวง ที่สำคัญคือต้นไม้ในป่าที่กำลังถูกทำลายโดยมือมนุษย์ในไทย จึงโปรดให้ตั้งสวนนก และวังปลาที่ อ. บางไทร จ. พระนครศรีอยุธยา สวนสัตว์ภูพาน จ. สกลนคร และงานอนุรักษ์เต่าทะเลที่เกาะในเขต จ. ระยอง สวนนกที่เขาเขียว จ. ชลบุรี ภูพาน...สวนนก...เต่าตนุ...โครงการ "ปลูกป่ารักน้ำ" ที่อำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนคร ฉะนั้น พระเกียรติคุณความดีงามจึงขจรขจายไปในบรรดาประเทศน้อยใหญ่ ทรงรับเหรียญ "เซเรส" ของโลก ปริญญาดุษฎีบัณฑิตที่มหาวิทยาลัยทั้งภายในภายนอกประเทศทูลเกล้าฯ ถวาย อาทิ มหาวิทยาลัยทัฟท์แห่งมลรัฐแมสซาชูเสท ทรงดำเนินรอยพระยุคลบาทแห่งพระบรมราชสวามี ไปทุกถิ่นทุรกันดารด้วยพระราชวิริยะอุตสาหะ เพื่อพระราชทานความสุขสงบ ให้เกิดกำลังกายใจแก่พสกนิกรของพระองค์ทั่วประเทศ

ขอให้ทรงพระเจริญพระชนมพรรษายิ่งยืนนาน ทรงพระเกษมสำราญทุกทิพาราตรี ทรงสถิตเสถียรอยู่ด้วยพระบรมราชสวามีและพระราชตระกูลตลอดเจียรกาลเทอญ.

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๓๒

THAI NATIONAL ASSEMBLY LIBRARY
3961101091

สมเด็จอุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทย

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา เรียบเรียง

ในเดือนเมษายนของทุกปีจะมีวันสำคัญ ๆ อยู่หลายวัน เช่น วันพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และวันที่ระลึกมหาจักรีบรมราชวงศ์ วันสงกรานต์ และที่น่าสนใจยิ่งคือ วันอนุรักษ์มรดกไทย หรือวันคล้ายวันพระราชสมภพ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ดังนั้นคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี จึงขออัญเชิญพระราชกรณียกิจในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มาเสนอแก่ท่านผู้ฟังตามสมควรแก่เวลาแทนเครื่องสักการะน้อมบูชาคุณงามความดีของพระองค์ท่าน

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองและพสกนิกรชาวไทยอย่างยิ่ง นอกจากจะทรงพระวิริยะอุตสาหะ บำเพ็ญมาเป็นระยะเวลายาวนาน อย่างสม่ำเสมอมากมายหลายประการ เกินที่จะเชื่อได้ว่ามีสุภาพสตรีผู้ใดที่มีวัยเดียวกับพระองค์ท่านจะทำได้เช่นนี้แล้ว ยังมีประเด็นที่ควรมหัศจรรย์ซึ่นชมในพระบารมีอีกประการหนึ่งคือ พระราชกรณียกิจเหล่านั้นมีความห่างไกลกันในสาขาวิทยาการ กล่าวคือมีทั้งด้านวิทยาศาสตร์และด้านสังคมศาสตร์ และที่จะนำมาเรียนให้ท่านผู้ฟังทราบในวันนี้ คือ พระราชกรณียกิจในฐานะที่ทรงเป็นอุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทย

สภากาชาดไทยเป็นองค์การอิสระ ทำงานกุศลสาธารณสงเคราะห์ประจำชาติ มีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยรักษาพยาบาลผู้บาดเจ็บและป่วยไข้ ทำการบรรเทาทุกข์ในเหตุการณ์สาธารณภัย โดยไม่เลือกเชื้อชาติ สัญชาติ ลัทธิศาสนา หรือความเห็นทางการเมืองของผู้ประสบภัย การดำเนินงานของสภากาชาดไทยย่อมขึ้นกับผู้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๓ ตำแหน่ง คือ สภานายิกาสภากาชาดไทย อุปนายกหรืออุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทย และเลขาธิการสภากาชาดไทย เพราะตำแหน่งทั้ง ๓ เปรียบประดุจจักรกลตัวใหญ่ที่เคลื่อนไหวชักนำจักรกลทุกตัวทำงานอย่างสอดคล้องกันจนประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้ กล่าวเฉพาะตำแหน่งอุปนายกหรืออุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทย เป็นตำแหน่งประธานของผู้ปฏิบัติงานอย่างแท้จริง และมีระยะสมัยหนึ่งที่อุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดไทยได้ลาออกจากตำแหน่ง ทำให้เลขาธิการสภากาชาดไทยสมัยนั้นต้องรักษาการในตำแหน่งดังกล่าวอยู่ถึง ๕ ปีเศษ นับว่าเป็นภาระอันหนักมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริว่า สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเป็นผู้ที่เหมาะสมและไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำรงตำแหน่งอุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทย จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งดังกล่าว ตั้งแต่วันที่ ๑๓ ธันวาคม ๒๕๒๐

ความปลื้มปิติยินดีของเลขาธิการสภากาชาดไทยและผู้ร่วมงานทุกคนมีเป็นอย่างใดได้ปรากฏในคำกราบบังคมทูลเมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม ๒๕๒๐ ความตอนหนึ่งดังนี้

"ในระยะที่สถานการณ์บ้านเมืองไม่เป็นปกติดังที่ปรากฏอยู่ในขณะนี้ การเสด็จมาทรงดำรงตำแหน่งดังกล่าวของใต้ฝ่าละอองพระบาท จึงเป็นนิมิตหมายอันดีสำหรับสภากาชาดไทย อันเป็นองค์การกุศลสาธารณะ พระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรของใต้ฝ่าละอองพระบาท อันกอปรด้วยพระเมตตา พระกรุณา ดังเป็นที่ประจักษ์แล้ว จะเป็นเครื่องจูงใจให้ประชาชนผู้มีกุศลจิต ได้ให้ความสนับสนุนกิจการของสภากาชาดมากยิ่งขึ้น ในอันที่จะช่วยบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้แก่ผู้ที่อยู่ในภาวะอันควรแก่การสงเคราะห์"

เมื่อสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงดำรงตำแหน่งอุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทยแล้ว ได้ทรงสนพระราชหฤทัยและมีพระวิริยอุตสาหะบำเพ็ญพระราชกรณียกิจเพื่อสภากาชาดไทยอย่างเต็มพระสติกำลัง โดยเสด็จพระราชดำเนินมาเป็นประธานการประชุมคณะกรรมการอำนวยการสภากาชาดไทยทุกครั้ง ทรงร่วมในการวางแผนงาน การอำนวยการ และการติดตามประเมินผลงานของสภากาชาดไทยอย่างใกล้ชิด ในการเสด็จพระราชดำเนินมาประชุมคณะกรรมการอำนวยการสภากาชาดไทยทุกครั้ง ก็ต้องมีพระราชภาระทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินบำรุงกิจการสภากาชาดไทยเข้าเฝ้าเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายเงิน และต้องพระราชทานเหรียญกาชาดสรรเสริญและของที่ระลึกแก่ผู้มีอุปการคุณแก่สภากาชาดไทยเป็นจำนวนมาก ได้เสด็จพระราชดำเนินในงานที่สภากาชาดไทยจัดขึ้นเพื่อหารายได้บำรุงสภากาชาดไทยแบบทุกครั้ง เช่น งานกาชาดประจำปี งานแสดงดนตรี ทรงสนพระราชหฤทัยสอดส่องถึงการดำเนินงานของเจ้าหน้าที่สภากาชาดไทยอย่างใกล้ชิด เมื่อเกิดสงครามภายในประเทศเขมรได้มีประชาชนชาวเขมรอพยพเข้ามาหลบภัยสงครามตามชายแดนไทยเป็นจำนวนมาก สภากาชาดไทยได้ส่งหน่วยบรรเทาทุกข์ออกไปปฏิบัติงานยังชายแดนหลายจุด ดังเช่นที่เขตอำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี ก็มีลายพระหัตถ์ถึงเจ้าหน้าที่สภากาชาดไทยทรงแสดงความห่วงใย

พระมหากรุณาธิคุณครั้งสำคัญยิ่งแก่สภากาชาดไทยคือ พระราชภาระในการสร้างตึกผู้ป่วยนอก โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ได้ก่อตั้งและเปิดดำเนินกิจการครบ ๗๒ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙ ให้การรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วยปีละกว่า ๕ แสนคน แต่เดิมมีตึกผู้ป่วยนอกเพียงหลังเดียวคือตึกจักรพงษ์ ต่อมามีผู้ป่วยนอกไปรับการรักษาเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ ตึกจักรพงษ์จึงคับแคบไม่เพียงพอที่จะให้บริการแก่ผู้ป่วย ในโอกาสที่ครบรอบ ๗๒ ปี โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และปีต่อมาเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ สภากาชาดไทยจึงได้ดำริจัดสร้างถาวรวัตถุเป็นอนุสรณ์เฉลิมฉลองโอกาสดังกล่าว โดยสร้างตึกผู้ป่วยนอกเพื่อรวมผู้ป่วยนอกทุกแผนกและบริการที่จำเป็นมาไว้ในอาคารเดียวกัน ตึกนี้สูงถึง ๑๗ ชั้น และมีชั้นใต้ดินอีก ๑ ชั้น ค่าก่อสร้างประมาณ ๔๐๐ ล้านบาท จึงเป็นภาระหนักยิ่ง การจัดหาทุนได้ดำเนินการต่อเนื่องกันหลายรูปแบบหลายวาระ สมเด็จอุปนายิกาต้องทรงดำเนินการด้วยพระองค์เองแม้กระทั่งการขายสลากกินแบ่งกาชาด และด้วยความเมตตาของสมเด็จพระญาณสังวร

จัดทำสิ่งมงคลสักการะเป็นเครื่องตอบแทนผู้บริจาคเงิน การจัดหาทุนจึงเป็นไปด้วยความเรียบร้อย จนสามารถสร้างตึกผู้ป่วยนอก ภปร. จนสำเร็จ

พระราชกรณียกิจที่น่าสนใจอีกประการคือ การจัดตั้งมูลนิธิสงเคราะห์เด็กของสภากาชาดไทย โดยที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์เป็นโรงพยาบาลใหญ่มีผู้มาคลอดบุตรปีละเกือบ ๒ หมื่นคน มารดาบางคนคลอดบุตรแล้วไม่สามารถเลี้ยงดูบุตรต่อไปได้ก็ถือโอกาสทิ้งเด็กไว้ในโรงพยาบาล แม้จะแจ้งที่อยู่ไว้ก็ไม่สามารถติดตามตัวได้ เด็กบางคนถูกทิ้งไว้ข้างถนนมีผู้เก็บนำมาส่งให้โรงพยาบาล สภากาชาดไทยจึงต้องเลี้ยงเด็กกำพร้าเหล่านี้ไว้ที่ตึกวชิราลงกรณ์ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สมเด็จอุปนายิกาผู้อำนวยการสภากาชาดไทยจึงมีพระราชดำริให้สภากาชาดไทยจัดตั้งสถานเลี้ยงเด็กกำพร้าขึ้นเป็นมูลนิธิสงเคราะห์เด็กของสภากาชาดไทย เพื่อเลี้ยงดูเด็กเหล่านี้ให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ โดยให้ได้รับการเลี้ยงดูอย่างอบอุ่นปราศจากปมด้อยจนพ้นวัยการศึกษาเพื่อเป็นกำลังของประเทศต่อไป และก็ได้ทรงเป็นประธานกรรมการมูลนิธินี้ด้วยพระองค์เอง

นอกจากพระราชกรณียกิจภายในประเทศแล้ว สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ยังต้องทรงเป็นผู้แทนสภากาชาดไทย นำกรรมการเจ้าหน้าที่ร่วมการประชุมองค์การกาชาดระหว่างประเทศหลายครั้ง เช่น ทรงเป็นเจ้าภาพจัดการประชุมผู้นำสภากาชาดและสภาซีกวงเดือนแดง กลุ่มประเทศอาเซี่ยน ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๒๔ ณ โรงแรมมณเฑียร กรุงเทพมหานคร และทรงเป็นหัวหน้าคณะผู้แทนสภากาชาดไทย เสด็จพระราชดำเนินไปร่วมประชุม ครั้งที่ ๕ ณ กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย พ.ศ. ๒๕๒๖ และครั้งที่ ๖ ณ ประเทศสาธารณรัฐสิงคโปร์ พ.ศ. ๒๕๒๘ การประชุมระหว่างประเทศแต่ละครั้ง ผู้เข้าร่วมประชุมได้ชื่นชมในพระบารมีและพระปรีชาสามารถเป็นอย่างยิ่ง เช่นการประชุมที่กรุงกัวลาลัมเปอร์ ผู้แทนองค์การกาชาดสากลได้กล่าวว่า การที่ทรงเสนอเรื่องการให้บริการชุมชนและความเห็นส่วนพระองค์ที่รับสั่งสอดแทรกไปนั้น ชี้ให้เห็นถึงความเป็นอัจฉริยะของพระองค์ท่าน ทรงอธิบายประกอบการฉายสไลด์ถึงวิธีปั้นโอ่งน้ำตามโครงการจัดหาน้ำสะอาดเพื่อราษฎรไทย เป็นที่สนใจของที่ประชุมเป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเลขาธิการสันนิบาตสภากาชาดได้ขอร้องให้สภากาชาดไทยจัดส่งสไลด์ให้สันนิบาตสภากาชาดเผยแพร่แก่ประเทศสมาชิกต่อไป

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้มีพระมหากรุณาธิคุณแก่สภากาชาดไทยอย่างล้นเหลือที่จะพรรณนา พระบารมีของพระองค์ซึ่งได้แก่พระราชจริยวัตรอันงดงามไม่ถือพระองค์ และพระวิริยอุตสาหะอันแรงกล้าที่ทรงบำเพ็ญให้แก่สภากาชาดไทยได้ยังความปราโมทย์ยินดีเป็นขวัญกำลังใจอย่างสูงแก่คณะกรรมการและเจ้าหน้าที่ของสภากาชาดไทยทุกระดับ และที่สำคัญยิ่งคือทรงสร้างศรัทธาของประชาชน ในอันที่จะอุปการะช่วยเหลือกิจการของสภากาชาดไทย เห็นได้จากการบริจาคเงินร่วมสร้างตึกผู้ป่วยนอก ภปร. ที่สำเร็จเรียบร้อยตามกำหนด ตามที่เลขาธิการสภากาชาดไทยได้กราบบังคมทูลแสดงความคาดหมายไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๐ ว่า

การเสด็จมาดำรงตำแหน่งของพระองค์ท่าน เป็นนิมิตหมายอันดีของสภากาชาดไทยนั้น ได้เป็นความจริงทุกประการ

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๕๓๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา เรียบเรียง

ในประวัตินักการทูตของไทย ที่มีส่วนร่วมในการกำหนดและดำเนินนโยบายต่างประเทศฝ่าคลื่นฝืนอุปสรรคจากภัยแห่งลัทธิล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจในสมัยนั้น จนประสบความสำเร็จสามารถดำรงอิสราธิปไตยของประเทศมาได้จนปัจจุบันนี้ คนไทยต้องถวายพระเกียรติแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ว่าทรงเป็นนักการทูตที่ปรากฏพระนามเป็นที่ยกย่องอย่างสูงในวงการทูตระหว่างประเทศตลอดสมัยที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๘—๒๔๖๖ รวมเป็นระยะเวลา ๓๘ ปี ดังนั้นในวาระวันคล้ายวันสิ้นพระชนม์ วันที่ ๒๘ มิถุนายนเวียนมาบรรจบอีกปีหนึ่ง คณะอนุกรรมการจัดทำบทความและเอกสารสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี จึงขออัญเชิญพระประวัติและพระกรณียกิจบางประการอันเป็นคุณประโยชน์อย่างยิ่งแก่ประเทศมาเผยแพร่ให้อนุชนรุ่นหลังได้รับทราบพอสมควรแก่เวลา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระนามเดิม พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ประสูติในพระบรมมหาราชวังเมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นพระเจ้าลูกยาเธอองค์ที่สองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ นั้น พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์กำลังทรงเล่าเรียนอยู่ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการศึกษาของบรรดาพระราชกุมาร ดังนั้นนอกจากจะมีการเรียนภาษาไทยและภาษามคธตามราชประเพณีเดิมแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ทำให้บรรดาพระเจ้าน้องยาเธอที่ยังทรงพระเยาว์ได้มีโอกาสศึกษาภาษาอังกฤษอันจะมีบทบาทสำคัญยิ่งในการรับราชการสนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์และประเทศชาติในเวลาต่อมา

เมื่อพระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์เจริญพระชันษาได้ ๑๗ ปี ก็เข้ารับราชการในสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อของบ้านเมือง ทำหน้าที่ตรวจบัญชีคลังร่วมกับ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ แต่ยังทรงเป็นกรมหมื่นในสมัยนั้นการเก็บภาษีอากรของแผ่นดินยังไม่เป็นระเบียบ ผลประโยชน์ของแผ่นดินรั่วไหลมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปฏิรูปการปกครองแผ่นดินด้วยการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์อันเป็นต้นกำเนิดของกระทรวงการคลังขึ้นเป็นเรื่องแรก และทรงรับหน้าที่การตรวจบัญชีรายรับรายจ่ายของทุกหน่วยราชการมาทรงทำด้วยพระองค์เอง โดยโปรดให้ตั้งสำนักงานเรียกว่า “ออดิต ออฟฟิศ ขึ้นในพระราชมนเทียร มีกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ และ

พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์เป็นหัวหน้าพนักงานออดิต ออฟฟิศ ต่อมาโปรดให้หัวหน้าพนักงานออดิต ออฟฟิศ นี้ ช่วยพระราชธุระบางประการเพิ่มเติมจากการตรวจบัญชีคลัง และในไม่ช้าก็ทรงจัดออฟฟิศเป็นพนักงานราชเลขาธิการอันเป็นต้นกำเนิดของสำนักราชเลขาธิการในปัจจุบัน เป็นที่ปรากฏว่าพระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ทรงพระปรีชาเฉลียวฉลาดรอบรู้ทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และวิชาเลข พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์รับราชการช่วยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ราชเลขาธิการฝ่ายต่างประเทศ ผู้เคยไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษในรัชสมัยรัชกาลที่ ๔

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๑ ได้เกิดปัญหาขึ้นระหว่างรัฐบาลไทยกับ นายโทมัส นอกส์ กงสุลอังกฤษประจำกรุงเทพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงแต่งตั้งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นราชทูตพิเศษออกไปเจรจากับรัฐบาลอังกฤษ ทำให้ตำแหน่งราชเลขาธิการว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์เป็นราชเลขาธิการ และต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้ทรงกรม เป็นกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔

แต่นั้นมากรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการทรงรับราชการ ๒ ตำแหน่งคือ ราชเลขาธิการที่ปรึกษาในราชการต่างประเทศ และผู้บังคับบัญชากรมบัญชีกลางในกรมพระคลังมหาสมบัติ ในระยะเวลาดังกล่าวได้ทรงริเริ่มดำเนินการเรื่องสำคัญ ๒ ประการคือ ประการแรก ได้กราบบังคมทูลเสนอให้ตั้งทูตไทยประจำราชสำนักต่างประเทศเพื่อตัดความยุ่งยากเมื่อการเจรจากับกงสุลต่างประเทศในกรุงเทพไม่ราบรื่นไทยจึงเริ่มตั้งราชทูตประจำราชสำนักอังกฤษเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ แล้วจึงตั้งในประเทศฝรั่งเศสและประเทศอื่น ๆ ในเวลาต่อมา ทำให้นานาชาติเริ่มยกย่องเกียรติยศของประเทศไทย และจัดตั้งราชทูตมาประจำราชสำนักสยามเป็นการตอบแทน ประการที่สอง ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการทรงดำริที่จะทำสัญญากับอังกฤษ จัดตั้งศาลต่างประเทศขึ้นที่เชียงใหม่ อันเป็นการเริ่มนำคนในบังคับต่างประเทศมาไว้ในอำนาจศาลไทย

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ บรรดาเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่เห็นพ้องกันว่า ไม่มีผู้ใดเหมาะสมกว่ากรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ แต่เนื่องจากเสนาบดีสมัยนั้นล้วนเป็นผู้ใหญ่สูงอายุ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการมีพระชันษาเพียง ๒๗ ปีเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเกรงว่าจะมีผู้ครหาว่าทรงแต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอด้วยความลำเอียงและเพราะพระเมตตาในส่วนพระองค์ จนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ กราบบังคมทูลรับรอง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศใน พ.ศ. ๒๔๒๘

ขณะนั้นตามประเพณีปฏิบัติ เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ บัญชาราชการที่บ้านตนยังไม่มีศาลาว่าการกระทรวง กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการจึงกราบบังคมทูลขอพระราชทานวังสราญรมย์เป็นศาลาว่าการกระทรวงการต่างประเทศเป็นกระทรวงแรก และได้ทรงวางแบบอย่างในการจัด

ส่วนราชการและระเบียบงานสารบรรณเป็นแบบแผนแก่กระทรวงอื่น ๆ ในเวลาต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมชั้นผู้ใหญ่เป็นกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๙ รัฐบาลอังกฤษจัดให้มีงานฉลองในการที่สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียเสวยราชย์ครบ ๕๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการเสด็จไปร่วมพระราชพิธีแทนพระองค์ พร้อมกับเยือนประเทศในยุโรปอีกบางประเทศด้วย ในการนี้ได้มีพระราชกระแสรับสั่งให้ไปศึกษาลักษณะการปกครองของประเทศต่าง ๆ เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางปฏิรูปการปกครองแผ่นดินของไทยตามแบบอย่างประเทศที่เจริญแล้ว จึงมีผลทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีประกาศตั้งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ และกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการก็ได้ทรงเป็นหัวหน้าเสนาบดีในที่ประชุมเสนาบดีสภามาทั้งสองรัชกาลตลอดพระชนมายุรวมเวลาทั้งสิ้น ๓๑ ปี

ในด้านการต่างประเทศ ตั้งแต่กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีจนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. ๒๔๕๓ นั้น นับว่าเป็นงานที่หนักและยากต่อการปฏิบัติยิ่ง เนื่องจากเป็นสมัยที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศส กำลังดำเนินนโยบายจักรวรรดินิยม เป็นเหตุให้ไทยต้องมีกรณีพิพาทเรื่องดินแดนกับฝรั่งเศส และมีความสัมพันธ์ไม่ราบรื่นกับอังกฤษเป็นครั้งคราว กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการทรงพยายามที่จะหาทางรักษาทางพระราชไมตรีระหว่างไทยกับประเทศต่าง ๆ ให้ดำเนินไปด้วยดีจนสุดพระปรีชาสามารถของพระองค์ท่าน ทั้งนี้เพื่อรักษาเกียรติและเอกราชของประเทศ และเพื่อมิให้กระทบกระเทือนถึงพระบรมเดชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่เกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ซึ่งมีการปะทะกันระหว่างเรือปืนของฝรั่งเศสที่ล่วงล้ำลำน้ำดอนปากน้ำเจ้าพระยากับป้อมพระจุลจอมเกล้า ทำให้ฝรั่งเศสปิดสถานทูตและปิดล้อมอ่าวไทย พร้อมกับยื่นข้อเรียกร้องต่าง ๆ มากมาย กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการต้องทรงต่อสู้ในด้านความคิดเห็นของคณะเสนาบดีไทยฝ่ายที่เห็นควรใช้กำลังทหารเข้าต่อสู้กับฝ่ายที่เห็นควรใช้การทูตเข้าแก้ไขเหตุการณ์ ในที่สุดด้วยพระสติปัญญาที่เฉลียวฉลาด เห็นการณ์ไกล พระดำริที่สุขุมรอบคอบ พระวาจาและพระอัธยาศัยที่ละมุนละม่อมอดกลั้นในการเจรจากับผู้แทนฝรั่งเศส ได้ช่วยผ่อนคลายสถานการณ์อันตึงเครียดลง ถึงแม้ว่าไทยจะต้องสูญเสียดินแดนไปบ้าง แต่ก็ยังคงรักษาเอกราชของตนไว้ได้ ในระหว่างการเจรจาแก้ไขสถานการณ์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาพระราชทานกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ความบางตอนว่า “เวลานี้ตกเป็นกบอยู่ในกะลาครอบอึดอัด... เป็นอย่างเดียวกับคนที่ตัดสินโทษว่าจะประหารชีวิตแล้วกำหนดไว้ให้ช้า ต้องได้เสวยความทุกขเวทนามากขึ้นกว่าที่ลากเอาไปฟันเสียทันที...” ในลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลตอบก็มีความบางตอนว่า “ถึงกับนอนไม่สนิทได้... ด้วยความคิดว่าจะทำอย่างไรจึงจะเป็นการดีที่สุดจะได้ป้องกันความเสียหายที่จะมีมาใหม่ในแผ่นดิน...”

นักประวัติศาสตร์ชาวต่างประเทศหลายคน เช่น นายแวนเคนบอช และนายบัทเวลล์ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับปัจจัยที่ทำให้ไทยอยู่รอดได้ ไว้ในหนังสือ South–East Asia among the World Powers, หน้า ๑๕๘ ว่า

"สยามเป็นประเทศเดียวในเอเชียตะวันตกเฉียงใต้ซึ่งรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของประเทศตะวันตก เหตุการณ์นี้สามารถอธิบายได้ว่า ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากความปรารถนาของทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ที่จะให้มีรัฐกันกระทบขึ้นระหว่างดินแดนของตนในภูมิภาคดังกล่าว อย่างไรก็ตามเรื่องราวอาจแปรเปลี่ยนไป ถ้าคนสยามไม่ได้แสดงความเฉลียวฉลาดอย่างน่าทึ่งในการทูต"

กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบมา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมพระเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ และเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ และทรงเป็นมหาอำมาตย์นายกเทียบเท่ากับจอมพล ซึ่งข้าราชการพลเรือนที่ได้ดำรงยศนี้มีเพียง ๒ ท่านเท่านั้น และในที่สุดก็สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๖ พระชันษารวม ๖๖ ปี เสด็จดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเป็นเวลา ๓๘ ปี ก่อนหน้านั้นทรงรับราชการตำแหน่งอื่น ๆ มาเป็นเวลา ๑๑ ปี ดังนั้นจึงทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๒ รัชกาลรวมทั้งสิ้นเป็นเวลา ๔๙ ปี และได้ทรงกระทำให้ปรากฏพระเกียรติคุณอันเป็นประโยชน์ยิ่งแก่ประเทศชาติจารึกไว้ในประวัติศาสตร์ชาติไทยสืบไปชั่วกาลนาน

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๓๒

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร

นายประพัฒน์ ตรีณรงค์ เรียบเรียง

วันนี้ ขอนำพระประวัติและผลงานของพระราชวงศ์พระองค์หนึ่งในพระราชวังบวรสถานมงคลหรือวังหน้า ที่ทรงได้รับพระมหากรุณาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ประกาศพระเกียรติยศไว้พระบรมราชโองการสถาปนาให้ทรงกรม เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๖ ว่า "ทรงปรีชาชำนาญในการจิตรกรรม แม่นยำในแบบอย่างหลักฐานของการช่างเขียนโบราณ ทรงอุตสาหทำการอันวิจิตร ด้วยฝีพระหัตถ์เป็นอันมาก ยากที่จะหาผู้เสมอได้ในเวลานี้ สมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม ในอุดมมงคลสมัยเฉลิมพระชนม์พรรษาพิเศษนี้ได้"

พระราชวงศ์พระองค์นี้ คือ พระราชวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ช่างฝีมือเอกพระองค์หนึ่งแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงยกย่องสรรเสริญไว้ในพระนิพนธ์ชื่อ "สาส์นสมเด็จ" อันเป็นลายพระหัตถ์กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หลายฉบับเสมือนมีพระประสงค์จะให้อนุชนคนไทยได้ระลึกถึงพระองค์ท่าน โดยเฉพาะคือผลงานอันเกิดจากฝีหัตถ์ที่เหลือไว้ให้เห็นในปัจจุบันคือหัวพระพิราพป่า ซึ่งเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร นอกนั้นได้มลายหายสูญไปกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาต่อมา มีแต่ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ที่ทรงไว้ใน "สาส์นสมเด็จ" ที่ยืนยันความเป็นช่างเอกของพระองค์ท่านที่ตรงกับพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้อัญเชิญมากล่าวไว้ในตอนต้น

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ จอมมารดาขลิบ มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าเฉลิมลักษณวงศ์ ประสูติเมื่อวันจันทร์ที่ ๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๖ และมีพระขนิษฐาร่วมพระมารดาเพียงพระองค์เดียว คือ พระองค์เจ้าวิลัยทรงกัลยา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกบรรพชาเป็นสามเณร พระองค์ท่านได้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรด้วย เพราะประสูติร่วมปีพระชนมายุ (คือเกิดปีเดียวกัน) กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐพระองค์นั้น และประทับจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อทรงลาสิกขาแล้วเสด็จมาประทับ ณ พระตำหนัก ซึ่งอยู่ในพระบวรราชวัง หรือวังหน้าชั้นนอก ข้างประตูโรงเหล็ก คือ บริเวณอนุสาวรีย์ทหารอาสาปัจจุบัน

เรื่องการศึกษาของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ในสมัยทรงพระเยาว์นั้นยากที่จะค้นคว้าได้แน่นอนแต่พอจะกล่าวได้อย่างอนุมานว่า คงจะได้เริ่มเรียนอักขรสมัยในพระบวรราชวังนั้นเอง แม้การที่ได้ทรงศึกษาวิชาช่างก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้ทรงศึกษาจากท่านใด แต่ในประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวไว้ว่า การช่างหลายสาขาในพระบวรราชวังนั้น

เจริญมาก ไม่ว่าจะเป็นสาขาจิตรกรรม ประติมากรรม หรือสถาปัตยกรรม ตลอดจนสาขาอื่นนับได้ว่าเป็นวิชาช่างโบราณของไทยสมัยนั้น แม้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้เป็นพระราชบิดาก็ทรงเป็นช่างชั้นยอดเยี่ยม ดังเช่นที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ ว่า

"พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวบวรราชาภิเษก พระชนมายุได้ ๔๓ พรรษา เสด็จขึ้นไปประทับที่พระบวรราชวังเวลากำลังปรักหักพังทรุดโทรมทั่วไปทั้งวัง ข้าราชการวังหน้าที่ได้ตามเสด็จไปแต่แรกเล่าว่า ถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวออกพระโอษฐ์ว่า "เออ อยู่ดี ๆ ก็ให้มาเป็นสมภารวัดร้าง" ความข้อนี้สมกับคำพระครูธรรมวิธานาจารย์ (ล่อน) เล่าว่าเมื่อก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่วังหน้านั้น วังหน้ารกร้างหักพังมาก ซุ้มประตูแลหลังคาป้อมปราการรอบวังหักพังเกือบหมด กำแพงวังชั้นกลางก็ไม่เห็นมี ท้องสนามในวังหน้าชาวบ้านเรียกกันว่า "สวนพันชาติ" เพราะพันชาติตำรวจปลูกเหย้าเรือนอาศัยแลขุดร่องทำสวนเต็มตลอดไปจนหน้าพระที่นั่งศิวโมกพิมานแลพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ สถานที่ต่าง ๆ เช่น ศาลาลูกขุน แลโรงช้าง เป็นต้น ของเดิมหักพังหมด มีแต่รอยเหลืออยู่ตรงที่ที่สร้างขึ้นใหม่ พระครูธรรมวิธานาจารย์ว่าสถานที่ต่าง ๆ ที่เห็นกันในชั้นหลัง เป็นของสร้างครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวแทบทั้งนั้น"

หลักฐานพระนิพนธ์ที่อ้างมานี้นั้นเป็นเครื่องยืนยันว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นช่างยอดเยี่ยม ซึ่งท่านผู้สนใจในเรื่องรายละเอียดก็สามารถจะศึกษาได้จากประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๑๓ นั้น หรือจะศึกษาที่ตัวอาคารอันเป็นพระราชวังที่ประทับที่ยังเหลืออยู่ให้เห็นในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ก็คงจะได้ศึกษาวิชาช่างจากพระราชบิดาบ้าง จากช่างฝีมือเอกในพระบวรราชวังบ้างในสาขาวิชาช่างอันเป็นที่ชอบพระอัธยาศัย จะเป็นผลงานอันปรากฏในพระบรมราชโองการดังที่ได้อ้างมา

ผลงานทางด้านช่างของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร นอกจากหัวพระพิราพป่าที่ยังอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร แล้วใน "สาส์นสมเด็จ" ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทรงกล่าวถึงงานด้านจิตรกรรมสำคัญของพระองค์ท่านไว้คือ ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ๒๔๘๐ ว่าเมื่อมีการซ่อมวัดพระศรีรัตนศาสดารามหรือวัดพระแก้วในพระบรมมหาราชวังคราวร้อยปี พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ทรงรับเขียนห้องที่พระระเบียงด้วย แต่เป็นที่น่าเสียหายว่า มิได้ทรงระบุไว้ว่าพระระเบียงห้องไหน ส่วนในลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ ได้ทรงบรรยายผลงานของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากรในคราวซ่อมภาพจิตรกรรมวัดราชบูรณะไว้อย่างละเอียด จึงขอเชิญลายพระหัตถ์ฉบับนั้นมาเสนอท่านผู้ฟังดังนี้

"ที่จริงการเขียนซ่อมนั้นยากกว่าเขียนใหม่ตั้งสิบเท่า ต้องใช้ช่างที่ดีและเงินก็ต้องเสียมาก ทั้งได้ผลก็ไม่เป็นที่พอใจด้วย ถ้าว่าประมูลกันแล้ว ช่างผู้ใหญ่ก็ต้องแพ้ช่างเด็ก ๆ เสมอไป รูปเขียน

ในพระอุโบสถวัดราชบูรณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบราคา เคยตรัสสั่งให้กรมหมื่นวรวัฒน์ไปเขียนซ่อมคราวหนึ่ง กรมหมื่นวรวัฒน์ลากเอาพระครูธรรมราต (เที่ยง) องค์ที่เกล้ากระหม่อมจัดให้ไปเขียนซ่อมฉากที่พิพิธภัณฑสถานไปช่วย เกล้ากระหม่อมเห็นว่าเป็นผู้ที่รู้จักการซ่อมเขียนซ่อมมาแล้ว จึงได้จัดให้ไปทำถวาย ได้ทราบการเขียนที่วัดราชบูรณะว่ายากลำบากมาก เป็นต้นว่า วิมานสามช่องอันล่องชาดไว้นั้น กระเทาะแตกไปเสียช่องหนึ่ง เอาชาดสมัยนี้ทา ทำอย่างไรก็เข้ากับสองช่องเก่าซึ่งยังเหลืออยู่นั้นไม่ได้ สีกระเจ่อเหวอไป เพราะชาดสมัยใหม่ทำด้วยวิทยาศาสตร์ กระเดียดไปทางสีสวรรค์ กรมหมื่นวรวัฒน์ต้องวิ่งไปเที่ยวค้นก้นร้านได้ชาดอย่างเก่ามา จึงผสมทาได้สำเร็จ ถ้าทำอย่างสบายลบของเก่าทิ้งเสียทั้งหลัง เขียนเอาใหม่ก็สบายกว่าเป็นไหน" และลายพระหัตถ์ฉบับลงวันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ว่า "รัชกาลที่ ๕ ได้ตรัสสั่งกรมหมื่นวรวัฒน์ให้ไปซ่อมรูปเขียนในโบสถ์วัดราชบูรณะนั่นเอง ก็เพราะทรงทราบค่าแห่งฝีมือเขียนอยู่เหมือนกัน ได้ทราบข่าวว่าทำยากมาก ไม่ใช่แต่ผู้เขียนต้องเป็นช่างเขียนฝีมือดีเท่านั้น ย่อมประกอบทั้งของใช้ด้วย เป็นต้นว่า วิมานสามช่องจะต้องทาสีใหม่ช่องหนึ่ง เอาชาดเดี๋ยวนี้ถ้าหาไม่ได้ดีก็ไม่เหมือนกันเพราะเจือสีสวรรค์ กรมหมื่นวรวัฒน์ต้องไปค้นก้นร้านขายน้ำยาได้ชาดอย่างเก่ามาจึงใช้ได้"

นี่คือ ผลงานและวิธีทำงานเกี่ยวกับการซ่อมภาพจิตรกรรมสำคัญ ซึ่งท่านผู้ฟังควรจะเห็นได้ว่าพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ทรงพิถีพิถันและแม่นยำในการช่างเพียงไร และคงเป็นแบบอย่างของผู้มีหน้าที่ซ่อมภาพจิตรกรรมสำคัญ ๆ ของไทยในปัจจุบันจะพึงสังวรณ์ระวังและยึดแบบอย่างช่างโบราณไว้ ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดราชบูรณะเป็นภาพฝีมือขรัวอินโข่ง จิตรกรเอกสมัยรัชกาลที่ ๔ แต่บัดนี้เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งว่าทั้งพระอุโบสถและจิตรกรรมฝาผนังหลังดังกล่าวนี้ ถูกระเบิดทำลายในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ จนหมดสิ้นแล้ว

ผลงานอีกประการหนึ่งของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ก็คือทรงเที่ยวเสาะแสวงหาและพระวิจารณ์งานต่าง ๆ ของศิลปินของชาติไทยหลายคน แต่จะขอยกเอาพระวิจารณ์ผลงานพระพรหมพิจิตร (พระอาจารย์ใจ) ซึ่งปรากฏในลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ ว่า "ฝ่าพระบาทคงจะใคร่ทราบว่าทำไมจึงเอาวัดน้อยทองอยู่มาเปรียบเทียบด้วยดาวดึงส์บนสวรรค์ที่เห็นเขียนเหตุที่ไปวัดนั้นด้วยกินมาใหม่ ๆ เพราะตื่นตารจนาฝีมือเขียนของอาจารย์ใจ (พระพรหมพิจิตร) ดังได้เคยเล่าถวายแล้วเรื่องไปเป็นสักขีสักขนขอดูหนังพระนครไหวที่เจ้าพระยาเทเวศร์ กรมหมื่นวรวัฒน์บอกว่าฝีมืออาจารย์ใจมีเรื่องบุคลพอยู่อีกชุดหนึ่ง ท่านบอกว่าเป็นหนังของใครก็ลืมเสียแล้ว แต่เกี่ยวกับเจ้าพุ่มพ่อคุณไฉน เดี๋ยวนี้ตกไปอยู่ที่สมภารวัดน้อยทองอยู่ กรมหมื่นวรวัฒน์เองก็ไม่เคยเห็น จึงได้ชวนกันไปหาท่านสมภารวัดน้อยทองอยู่ขอท่านดู ท่านก็ต้อนรับขับสู้ดีแล้วขนหนังมาให้ดูก็พบหนังฝีมืออาจารย์ใจ เรื่องบุคลพมีจริง แต่มีอยู่สองสามตัวเท่านั้นดีเต็มที่ นอกนั้นเป็นมืออื่นแทรกแซงเข้ามาแทน ท่านสมภารท่านก็ไม่รู้เพราะท่านไม่ได้เป็นช่าง เมื่อออก

จากกุฏิสมภารแล้วก็เดินเถลไถลเข้าไปดูวงพุทธาวาสนั่นแหละ จึงได้เห็นภูมิฐานเก็บเอามาเปรียบเทียบกับดาวดึงส์สวรรค์ซึ่งเขียนไว้ที่พุทไธสวรรย์"

ท่านผู้ฟังที่เคารพ การเสด็จเที่ยวแสวงพระวิจารณ์งานของศิลปินที่พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากรทรงไว้ ยังมีอีกหลายเรื่องเช่น การเหาะของพรหมที่จะช่างมีความคิดจะพึงกระทำเรื่องเสภาสู้ละครไม่ได้ เรื่องช่างเขียนต้องทราบถึงขนบธรรมเนียมประเพณีด้วย เป็นต้น ขอท่านผู้สนใจหาอ่านเอาในพระนิพนธ์ "สาส์นสมเด็จ" นั้นเถิด เพราะจะนำมากล่าวถึงทั้งหมดเวลามีจำกัด

แต่ก่อนจะจบบทความนี้ ขอนำพระประวัติของพระองค์ท่านกับพระชายา คือ หม่อมเจ้าหญิงฉวีวาด ปราโมช ซึ่งนอกจากจะทราบพระอัธยาศัยโดยทั่วไปของพระองค์ท่านแล้ว ยังมีเรื่องเกี่ยวพันถึงเหตุการณ์บางอย่างในประวัติศาสตร์ ซึ่งพลตรี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เล่าไว้ในเรื่อง "โครงกระดูกในตู้" ในฐานะที่หม่อมเจ้าหญิงฉวีวาด ปราโมช นั้นเป็น "ป้า" ของท่าน เฉพาะที่กล่าวถึงพระนิสัยของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ไว้ว่า

"เจ้านายวังหน้าที่ท่านป้าท่านสมรสด้วย คือ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าเฉลิมลักษณวงศ์ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนากรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร ซึ่งถ้าจะว่าไปแล้วก็มีศักดิ์ทางพระราชวงศ์สูงกว่าท่านป้าฉวีวาดเป็นไหน ๆ แต่เจ้าพี่เจ้าน้องท่านป้าฉวีวาดรวมทั้งตัวท่านป้าฉวีวาดเองกลับดูถูกท่านว่าเป็นเจ้าวังหน้า เสด็จลุงเฉลิมฯ ท่านทรงเป็นคนสงบเสงี่ยมเรียบร้อย รักพระชายาด้วยน้ำพระทัยจริงมิได้เคยขัดพระทัยท่านป้าฉวีวาดแต่อย่างไรเลย เวลาจะรับสั่งกับท่านป้าฉวีวาด ก็รับสั่งด้วยถ้อยคำอ่อนหวานเรียบร้อย เรียกพระองค์ท่านว่าพี่ และเรียกท่านป้าฉวีวาดว่า เจ้าน้อย ทุกครั้งมิได้เคยรับสั่งขึ้นเสียงกับท่านป้าฉวีวาดเลย ตรงกันข้ามกับท่านป้าฉวีวาด ซึ่งมักจะก้าวร้าวเอากับพระสามี ซึ่งท่านเรียกว่าองค์เฉลิมเฉย ๆ และไม่ถูกพระทัยขึ้นมาก็เอ็ดอึงเอาง่าย ๆ"

นี่คือพระนิสัยของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร หากได้พิจารณาแล้วดูจะทรงมีความสุขุมคัมภีรภาพมาก และในที่สุดพระองค์ท่านต้องแยกทางกับพระชายาเพราะเหตุการณ์ที่นายโรเบิร์ต น็อกซ์ กงสุลใหญ่อังกฤษที่กรุงเทพฯ กระทำการต่าง ๆ ให้วังหน้ากับวังหลวงแตกกัน แต่เหตุการณ์สงบลงได้ พระชายาซึ่งสนิทสนมกับปรางภรรยาของนายโรเบิร์ต น็อกซ์ กับลูกสาวคนรอง ได้ขนของและละครของท่านลงสำเภาไปอยู่เขมร และเข้าไปอยู่ในพระราชวังหัดละครเมืองเขมรสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์สุภากร จึงทรง

มีพระชนมชีพต่อมาโดยลำพังเพราะไม่มีทั้งพระโอรสและพระธิดา และสิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชันษา ๖๑ ปี นี่คือ พระราชวงศ์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถ ในด้านจิตรกรรมและแม่นยำในวิชาช่างโบราณของไทยที่ควรได้รับการสรรเสริญพระเกียรติยศให้ปรากฏสืบไป

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๕ มกราคม ๒๕๓๒

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ

นางสาววนิดา สถิตานนท์ เรียบเรียง

ข้าราชการหรือเสนาบดีที่ทำคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ตามประวัติศาสตร์ไทย พระมหากษัตริย์จะพระราชทานยศฐาบรรดาศักดิ์เป็นการตอบแทนและเป็นเกียรติประวัติ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีขุนนางผู้ใหญ่สองท่านพี่น้อง ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นสมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์สูงสุดของเสนาบดี สมเด็จเจ้าพระยาผู้พี่ได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) คนทั่วไปเรียก สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ได้รับพระราชทานเครื่องสำหรับยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม สำเร็จราชการทั่วราชอาณาจักร ใช้ตราสุริยมณฑลเทพบุตรชักรถ ส่วนสมเด็จเจ้าพระยาผู้น้อง ได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) คนทั่วไปเรียก สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ได้รับพระราชทานยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมเช่นเดียวกัน สำเร็จราชการในพระนครทุกสิ่งทุกพนักงาน ถือดวงตราจันทรมณฑลเทพบุตรชักรถ

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ มีอายุห่างกันเพียง ๓ ปี เข้ารับราชการตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ด้วยกัน ได้ทำงานร่วมกันหลายอย่าง ในวันนี้จะขอนำประวัติและผลงานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ หรือสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย มาเสนอแก่ท่านผู้ฟัง

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) เกิดปีกุน พ.ศ. ๒๓๓๔ เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล พระกนิษฐภคินีในกรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๑ เป็นนายสนิท หุ้มแพร ในรัชกาลที่ ๒ ไปรับราชการในพระราชวังบวร เป็นจมื่นเด็กชา แล้วกลับมารับราชการในพระบรมมหาราชวัง เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียบเรียง บันทึกว่า "พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา โปรดฯ ให้เรียกเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติไปพลางจนถึงฤกษ์ สอบได้ความว่า วันอังคาร เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ มีสมญาว่า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาตินรเนตรนาถราชสุริยวงศ์ สกลพงศ์ประดิษฐา มุขมาตยาธิบดี ไตรสรณศรีรัตนธาดา สกลมหารัชชาธิเบนทร์ ปรเมนทรมหาราชวโรปการ มโหฬารเดชา พระราชทานกลด เสลี่ยงงา พระแสงลงยาราชาวดี"

ท่านเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยมาก เมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์พลเสพย์ สวรรคต เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ บรรดาข้าเจ้าต่างกรมต่างก็หวังว่าเจ้านายของตนจะได้เป็นมหาอุปราชแทน มีการเตรียมการต่าง ๆ เป็นที่วุ่นวาย ท่านได้กราบทูลเรื่องนี้ และว่าควรจะเลื่อนเจ้านายที่มีความดีความชอบให้ถึงขั้นสูงสุดเสียโดยเร็ว เพื่อข้าในกรมทั้งหลายจะได้รู้ว่าเจ้านายของตนจะสามารถเลื่อนไปได้สูงสุดเพียงใด

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเลื่อนตามที่ท่านกราบทูล เรื่องราวทั้งหลายจึงสงบไป และในปลายรัชกาล เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใกล้จะเสด็จสวรรคต ท่านก็เป็นผู้หนึ่งที่ได้เฝ้าฯ รับพระราชดำรัสสุดท้ายที่ให้เจ้านาย ขุนนาง ปรึกษาหารือกันถึงการเชิญพระบรมวงศ์พระองค์ใดเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไป และท่านก็เป็นผู้หนึ่งอีกเหมือนกัน ที่มีบทบาทในการกราบทูลอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ งานศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ เจริญรุ่งเรืองมาก จนกล่าวได้ว่าเป็นยุคทองของศิลปกรรมไทย รวมทั้งงานจำหลักหินแบบไทย ซึ่งเกิดขึ้นมากในรัชกาลนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้บูรณะซ่อมแซมพระมหาปราสาทราชมณเฑียรครั้งใหญ่ ทั้งมีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม และสร้างวัดใหม่จำนวนมาก สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ซึ่งขณะนั้นเป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา มีตำแหน่งเป็นอธิบดีก่อสร้างว่าช่างสิบหมู่ และช่างศิลา ท่านจึงเป็นกำลังสำคัญยิ่งของการสร้างและซ่อม ตลอดจนงานศิลปกรรมต่าง ๆ ในยุคนั้น เช่น การซ่อมพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ บันทึกว่า "ในปีวอกนั้น พระยาราชสงคราม ช่างทหารใน กราบทูลว่าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ขื่อและตัวไม้ไม่ได้เปลี่ยนครั้งก่อนนั้นผุเปื่อยไป เป็นที่น่ากลัวจะต้องทำใหม่ จึงโปรดให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาเป็นแม่กองคุมตำรวจและช่างทหารใน ไปรื้อเปลี่ยนตัวไม้ใหม่ พระยาศรีพิพัฒน์ ทำครั้งนั้นไม่ได้ตัวไม้ผิดแบบเก่าจนสักนิ้ว ๑ ต้องถ่ายแบบทุกตัว การพระมหาปราสาททำมาจนถึงปีจอ ได้ลงรักปิดทองแล้วเสร็จ"

ในการปฏิสังขรณ์และสร้างพระอาราม ท่านเป็นแม่กองดำเนินการหลายวัด เช่นที่วัดสุทัศน์ ซึ่งรัชกาลที่ ๒ โปรดให้สร้างวิหารใหญ่ขึ้นไว้ยังไม่ทันแล้วเสร็จ ได้เชิญพระศรีศากยมุนีขึ้นประดิษฐานไว้ การอื่นยังไม่ได้ทำก็พอสิ้นแผ่นดินไป พงศาวดารบันทึกว่า รัชกาลที่ ๓ มีพระราชดำริว่า "ครั้งนี้จะต้องทำเสียให้เป็นวัดขึ้นให้จงได้ จึงให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา เป็นแม่กองดูทั่วไปทั้งวัด"

งานขุดคลองเป็นงานสำคัญอีกอย่างหนึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เพราะคูคลองมีความสำคัญทั้งในการเกษตร การคมนาคมขนส่ง และในทางยุทธศาสตร์ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ท่านได้รับผิดชอบการขุดคลองที่สำคัญคือ การขุดลอกซ่อมคลองพระโขนง และขุดคลองแสนแสบ หรือคลองบางขนาก เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๐—๒๓๘๓ โดยท่านจ้างแรงงานชาวจีนซึ่งเข้ามามากในสมัยนั้น ค่าแรงถูก งานมีประสิทธิภาพ ค่าใช้จ่ายในการดำเนินงานครั้งนั้นเป็นเงิน ๙๖,๕๓๔ บาท ๑ สลึง ความยาวที่สุด ๑๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ลึก ๔ ศอก

งานซ่อมสร้างวังและวัดของท่านต่อเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริจะทำสถานที่ประพาส สำราญพระราชอิริยาบถทางชลมารค โปรดให้ขุดสระ ณ บริเวณที่เป็นพื้นที่เขตปทุมวันในปัจจุบัน โดยโปรดฯ ให้ท่านเป็นแม่กองดำเนินงาน ตำนานวัดปทุมวนาราม บรรยายถึงการขุดสระในครั้งนั้นไว้ว่า "ได้มีการจ้างจีนขุดสระบัวกว้างใหญ่

คล้ายทะเลสาบน้อย ๆ ขึ้นสองสระ สระด้านเหนือเรียกว่า "สระใน" และสระด้านใต้เรียกว่า "สระนอก" ติดต่อกัน เว้นที่ไว้กลางสระเป็นแห่ง ๆ ประดิษฐ์ให้เว้า ๆ แหว่ง ๆ รูปแปลก ๆ ลดเลี้ยวกันไป ใหญ่บ้าง-เล็กบ้าง หลายแห่ง แล้วเอาดินมาถมทำเป็นเกาะแก่งและภูเขา หาบัวพันธุ์ต่าง ๆ ดอกสีแปลก ๆ กันมาปลูกไว้ในสระ บนเกาะนั้นเล่า ให้ปลูกผักต่าง ๆ พรรณดอกไม้ดอกต่าง ๆ สีไว้มากมาย ดูสวยสด-งดงามยิ่งนัก แล้วขุดคลองเล็กให้เป็นทางไขน้ำจากคลองแสนแสบเข้ามาในสระ แล้วให้เป็นทางเรือเข้าออกด้วย" จากนั้นท่านได้สร้างอาคาร ซึ่งรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามว่า "วังสระปทุม" เมื่อสร้างวังและสระปทุมแล้ว ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๙๖ รัชกาลที่ ๔ ได้โปรดฯ ให้ท่านเป็นแม่กองสร้างวัดขึ้นที่ฝั่งตะวันตกของสระนอกพระราชทานนามว่า "วัดปทุมวนาราม"

งานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ที่สำคัญอีกด้านหนึ่งคือ งานด้านต่างประเทศ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ ประธานาธิบดีแห่งสหรัฐอเมริกา ให้นายโจเซฟ บัลเลสเตีย เป็นทูตเข้ามาขอแก้ไขสัญญาการค้าซึ่งทำไว้ในรัชกาลที่ ๒ ขณะที่นายบัลเลสเตีย เข้ามานั้น สมเด็จ-เจ้าพระยาพระคลังว่าการกรมท่าไม่อยู่ ไปราชการจังหวัดชุมพร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ท่านรับทูตแทน นายบัลเลสเตีย ได้แสดงความใจร้อน ฉุนเฉียว เจรจาก้าวร้าว ไม่ปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมของไทย ท่านถือในเรื่องศักดิ์ศรีของชาติและพระเกียรติยศแห่งพระมหากษัตริย์ จึงไม่ยอมให้เข้าเฝ้า พงศาวดารบันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า "ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ตอบความว่า ทูตขอเข้ามาครั้งก่อน ๆ ก็มีขุนนางเข้ามาเป็นยศศักดิ์มาก ครั้งนี้ โจเซฟ บัลเลสเตีย เป็นทูตเข้ามาก็มีแต่ตัวคนเดียว หีบราชสาส์นก็ให้มิสเตอร์สมิทบุตรหมอยอน ซึ่งอยู่ ณ กรุงเทพมหานครนี้หิ้วตามกัน กับร่มคันหนึ่งหนีบรักแร้มาเท่านั้น ผิดด้วยอย่างธรรมเนียมฝ่ายสยามนัก จะให้เข้าเฝ้าไม่ได้ โจเซฟ บัลเลสเตีย ตอบว่า เดี๋ยวนี้ธรรมเนียมยุโรปเปลี่ยนแปลง ธรรมเนียมใหม่ไม่เหมือนครั้งก่อน ใช้ราชทูตผู้เดียวเท่านั้น ราชสาส์นก็ไม่ได้ผนึก ถือว่าตัวราชทูตเป็นใหญ่ ว่าแล้วโกรธลุกยืนขึ้นเดินออกไป แล้วหันหน้ามาว่า หนังสือเจ้าแผ่นดินอเมริกันที่มีเข้ามาครั้งนี้ จะรับหรือไม่รับ ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาตอบว่า หนังสือนั้นจะส่งให้ก็จะรับ แต่ที่จะให้เฝ้านั้นไม่ได้ ด้วยผิดธรรมเนียมอยู่"

ในรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระนางวิคตอเรียแห่งอังกฤษ โปรดให้ เซอร์จอห์น เบาริง ผู้สำเร็จราชการฮ่องกง เป็นทูตเข้ามาขอแก้ไขสัญญา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่า การเจรจาแก้ไขครั้งนี้เป็นครั้งสำคัญมาก เพราะเป็นระยะล่าอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจ ได้ทรงแต่งตั้งคณะข้าหลวงเพื่อเจรจากับทูต ๕ คน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นหนึ่งในห้าคนที่เจรจาเรื่องสัญญานี้ เซอร์จอห์น เบาริง ได้ร่างแบบสัญญามาแล้ว โดยถือหลักว่าจะทำสัญญาการค้าและไมตรีกับประเทศตะวันออกแบบเดียวกันหมด เช่น ขอตั้งสถานกงสุล ไม่ยอมให้คนในบังคับอังกฤษขึ้นศาลไทย ให้ไทยเลิกผูกขาดการค้า ตลอดจนการซื้อขายของพระคลังสินค้า ท่านและสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ซึ่งอยู่ในคณะเจรจาด้วยไม่เห็นด้วยหลายข้อ เพราะไทยเสียเปรียบ ได้มีการเจรจาอย่างรุนแรงและยืดยาวมาก แสดงให้เห็นถึงความฉลาดรู้เท่าทัน และไม่เกรงกลัว

อันตรายใด ๆ ของท่าน อย่างไรก็ตามในที่สุด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าถ้าไม่ยอมแก้ไขสนธิสัญญาจะเป็นอันตรายแก่ประเทศ จึงได้ทรงประนีประนอมสนธิสัญญาทางการค้าและไมตรีระหว่างไทย—อังกฤษ จึงได้มีการลงนามกันในที่สุด เมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน ๒๓๙๘ นอกจากในด้านการต่างประเทศแล้ว ท่านยังเป็นแม่ทัพใหญ่ด้วย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตนกูหมัดสะวะ หลานเจ้าพระยาไทรบุรี (ประแงรัง) ซึ่งหนีไปอยู่เกาะหมาก ได้รวบรวมผู้คนยกทัพจะตีไทรบุรี ได้เผาบ้านเผาเมืองต่าง ๆ พระยาไทรบุรี (บุตรเจ้าพระยานคร) สู้ไม่ได้ ก็ยกครอบครัวมาที่หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา และมีใบบอกมากรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ท่านซึ่งขณะนั้นเป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาเป็นแม่ทัพ นำทหาร ๓,๐๐๐ คน ออกไปปราบปราม ท่านยกทัพทางเรือไปถึงสงขลา ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ได้บังคับให้ทั้งสองฝ่ายเลิกรบกัน ใช้เวลาจัดราชการอยู่ที่สงขลาถึง ๒ ปีจึงเรียบร้อย เมื่อเสร็จการปราบปรามแล้ว ได้สถาปนาพระเจดีย์ไว้บนเขา เมืองสงขลาองค์หนึ่ง

ในการยกทัพไปครั้งนั้น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ได้ให้หลวงอุดมสมบัติผู้มีตำแหน่งในกรมพระคลังสินค้า ซึ่งท่านเป็นเจ้ากรมพระคลังสินค้าด้วย ส่งข้อราชการที่หารือกันในกรุงเทพฯ ในเรื่องกองทัพ ออกไปให้ทราบทุกระยะ หลวงอุดมสมบัติได้ส่งจดหมายรายงานไปเป็นลำดับถึง ๑๕ ฉบับ จดหมายหลวงอุดมสมบัติในปัจจุบันเป็นเอกสารประวัติศาสตร์ที่มีความสำคัญและมีคุณค่ายิ่ง เพราะได้บันทึกข้อราชการบ้านเมืองในครั้งนั้น และได้สะท้อนให้เห็นพระราชอิริยาบถและพระราชอัชฌาสัยของรัชกาลที่ ๓ ที่ห่วงใยข้าราชการและทหารอย่างชัดเจนไว้ จดหมายหลวงอุดมสมบัติ เรียกสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ว่า “ท้าวพระกรุณา” จะขอยกตัวอย่างตอนหนึ่งในจดหมายฉบับที่ ๒ มาดังนี้ “เพลาเช้าเสด็จพระราชดำเนินลง ณ พระตำหนักน้ำ ส่งกองทัพท้าวพระกรุณานั้น ทรงตรัสว่า จัดแจงเรือก็งามดีอยู่ การจะจัดแจงเรือแล้ว ท้าวพระกรุณาเข้าใจอยู่มาก แลเมื่อท้าวพระกรุณาล่องลงมาถึงหน้าพระที่นั่ง กราบถวายบังคมลานั้น ทรงพระสรวลตรัสว่า ทอดพระเนตรดูเป็นสง่าผ่าเผยนักหนา”

ความสง่าผ่าเผยของท่านนั้น ตรงกับรูปถ่ายของท่านที่ปรากฏอยู่ในหนังสือหลายเล่ม ซึ่งคงจะเป็นการถ่ายรูปในสมัยที่ประเทศไทยเพิ่งจะมีกล้องถ่ายรูปเข้ามา และเป็นสมัยที่ยังไม่มีธรรมเนียมข้าราชการเข้าเฝ้าให้สวมเสื้อ นั่นคือเป็นภาพของสมเด็จเจ้าพระยา ที่ไม่ได้สวมเสื้อ ร่างท้วม มีอวบอูม นิ้วเรียว คีบบุหรี่

ท่านได้สร้างวัดพิชัยญาติการามธนบุรี ยังคงอยู่มาจนทุกวันนี้ ในประวัติเรียกเป็นทางการว่า วัดพระพิชยญาติ (พระ—พิ—ชะ—ยะ—ยาด)

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ถึงแก่พิราลัย เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๐ อายุ ๖๗ ปี แม้ว่าท่านจะสิ้นชีพไปแล้วกว่าร้อยปี แต่เกียรติประวัติคุณความดีของท่านยังคงอยู่ และจะบันทึกอยู่ในประวัติศาสตร์ไทยตลอดไป

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๒

เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์
เสนาบดีกระทรวงวัง

ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดาวัลย์ เรียบเรียง

ก่อนที่จะนำประวัติ ฯพณฯ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ มาบอกเล่าแก่ท่านผู้ฟัง ขออัญเชิญลายพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ แต่ครั้งยังเป็นพระยา มาสู่ท่านผู้ฟังเสียก่อน เพราะความจับใจในลายพระราชหัตถเลขานี้ จะทำให้ท่านผู้ฟังรู้จักเหล่ากอเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ดีขึ้น

ลายพระราชหัตถเลขามีดังนี้

วันที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๔๕๖

ถึง พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (หม่อมราชวงศ์เย็น)

ตามที่ขอให้เราตั้งนามสกุลให้แก่บรรดาหม่อมหลวงผู้เป็นหลานหม่อมเจ้า ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ชั้น ๒ กรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดช นั้น เราเห็นว่านามสกุลนี้ควรเอาพระนามเดิมแห่งกรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดชเป็นเกณฑ์อย่าง ๑ กับควรใช้พระนามกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ส่วนหนึ่งผสมกันเข้าเพื่อให้นามนั้นมีสำเนียงไพเราะ ทั้งจะได้เป็นสวัสดิมงคลยิ่งขึ้น และจะได้เป็นเครื่องเตือนใจบุตรหลานในสกุลนี้ ให้ตั้งหน้าปฏิบัติแต่สิ่งที่ดีงาม เพื่อจะได้ไม่เสื่อมเสียนามแห่งสกุล

เราขอให้นามสกุลอันเนื่องจากกรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดชนั้นว่าอิศรเสนา นามสกุลนี้ให้ไว้สำหรับหม่อมหลวงที่เป็นหลานหม่อมเจ้าสัตบุตร หม่อมเจ้าทองคำ หม่อมเจ้ากระจ่าง หม่อมเจ้าจันทร์ตรี หม่อมเจ้าเสาวรส และหม่อมเจ้าสาย ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดช สืบไป

ขอให้สกุลอิศรเสนา มีความเจริญรุ่งเรืองและมั่นคงอยู่ในกรุงสยามนี้ชั่วกัลปาวสาน

(พระปรมาภิไธย) วชิราวุธ ปร.

ขออธิบายการพระราชทานนามสกุลของบรรดาผู้เป็นราชสกุลสักหน่อย โดยปรกติถ้าราชสกุลนั้นสืบสายจากเจ้านายพระองค์ใด คือหมายความว่า เจ้านายพระองค์ใดเป็นปู่ หรือเป็นต้นสาขาในสกุล ก็มักจะทรงนำพระนามปู่ หรือต้นสาขาในราชสกุลนั้นมาตั้งเป็นนามสกุลพระราชทานแก่ผู้สืบสาย ถ้าต้นราชสกุลนั้นสืบสายจากมหาสาขาวังหลวง คือ ทรงเป็นพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ ก็จักทรงใช้พระนามแห่งต้นสาขาเพียงพระองค์เดียวมาตั้ง ไม่อัญเชิญพระปรมาภิไธยในหลวงผู้เป็นต้นมหาสาขา มาผสมตั้งเป็นนามสกุล เพราะอาจจะไม่ต้องการให้ล่วงล้ำก้ำเกินถึงพระองค์ท่าน ขอยกตัวอย่าง เช่น ราชสกุลลดาวัลย์ ก็ทรงนำพระนามพระเจ้าบรม-

วงศ์เธอ พระองค์เจ้าลัดดาวัลย์ แต่เพียงพระองค์เดียวมาตั้ง ไม่เชิญพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาผสมตั้งเข้าไปด้วย ถ้าองค์ต้นมหาสาขาทรงศักดิ์เพียงชั้นสมเด็จพระบวรราชเจ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคลไม่ใช่พระมหากษัตริย์ อาจทรงนำพระนามต้นมหาสาขานั้นมาผสมกับพระนามต้นสาขา ตั้งพระราชทานด้วย เช่น ราชสกุลอิศรเสนานี้ ทรงนำพระนามเดิมของต้นสาขา คือ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพงศ์อิศรเรศกรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดช (ปู่เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์) มาผสมกับคำว่าเสนาคือพระนาม สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ (ทวดเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์) เป็นนามสกุล "อิศรเสนา"

ในราชสกุลมหาสาขา สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ได้พระราชทานเป็นนามสกุลผสมระหว่างชื่อปู่กับทวดหลายสกุล เช่น ในสายสกุลที่สืบเนื่องจากพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายประยงค์ พระราชทานนามสกุลว่า "บรรยงกะเสนา" ราชสกุลที่สืบสายจาก พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสือ พระราชทานนามสกุลว่า "พยัคฆเสนา" ราชสกุลที่สืบสายจาก พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายใย พระราชทานนามสกุลว่า "รังสิเสนา"

ขอย้อนกล่าวถึงความสำคัญแห่งราชสกุล "อิศรเสนา" ราชสกุลนี้ไม่เพียงแต่สืบเชื้อสายจากพระบรมราชจักรีวงศ์มหาสาขาเดียว ยังสืบสายจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอีกด้วย กล่าวคือ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพงศ์อิศรเรศ นั้น พระมารดาท่านคือ สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงสำลีวรรณราชธิดาสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นับได้ว่าต้นราชสกุล "อิศรเสนา" นั้น ท่านมีกำเนิดดีจากทั้งสองฝ่าย ทั้งพระบิดาก็ทรงเป็นเจ้าฟ้าราชโอรสพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระมารดาก็ทรงเป็นเจ้าฟ้าราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กำเนิดดีอย่างนี้ในวงศ์กษัตริย์เรียก "อุภโตสุชาติ" ฯพณฯ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ ผู้สืบสายจากท่าน จึงเป็นผู้หนึ่งที่มีความดีความเด่นด้วยประการทั้งปวง เช่นในหน้าที่ราชการก็มีความดีเป็นเลิศ รับราชการสนองพระมหากรุณาธิคุณสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้ามาหลายรัชกาล เริ่มด้วยราชการขั้นต่ำ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพียง ๑๒ บาท มียศเทียบด้วยนายสิบ จนกระทั่งได้เลื่อนยศขึ้นเป็น มหาเสวกเอก ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา ซึ่งนับว่าสูงสุดในตำแหน่งหน้าที่ราชการ มีความอุตสาหะพากเพียรประกอบธุรกิจส่วนตัวก้าวหน้าด้วยความมานะขยันหมั่นเพียร จนกระทั่งมีฐานะอยู่ในขั้นเศรษฐี เป็นเจ้าของโรงเลื่อยโรงสีหลายโรง เป็นเจ้าของกิจการเดินรถไฟ ทำอิฐชนิดดีมีชื่อเสียงเป็นที่นิยมในการก่อสร้างมากที่สุดในสมัยหนึ่ง การทำธุรกิจของท่านเป็นการค่อยเป็นค่อยไป ลงทุนด้วยการซื้อเครื่องยนต์กลไกเก่า ๆ มาดัดแปลงแก้ไขให้ดีขึ้นจนใช้การได้ หรือเป็นเครื่องทุ่นแรงได้ดังนี้เป็นต้น นับได้ว่าท่านเป็นผู้ที่มีชีวประวัติอันน่าทึ่งที่สุดคนหนึ่ง โดยเหตุนี้คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงได้นำชีวประวัติของท่านมาเผยแพร่สำหรับที่จะได้เป็นตัวอย่างแก่ผู้รักดีต้องการความเจริญรุ่งเรืองในอาชีพสืบไป

ฯพณฯ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ นามเดิม ม.ร.ว.เย็น อิศรเสนา เป็นบุตรหม่อมเจ้าเสาวรส ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ชั้น ๒ กรมหมื่นกษัตริย์ศรีศักดิเดช (คำว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ

ชั้น ๒ หมายความว่า สืบสายราชสกุลในมหาสาขา สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ กรม-พระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๒) เกิดเมื่อวันอังคาร ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีกุน รัตนโกสินทรศก ๘๑ ตรงกับวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ ที่ตำหนักท่านพ่อ ถนนพระอาทิตย์ หม่อมหน่ายเป็นหม่อมมารดา ม.ล. ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา บุตร ฯพณฯ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ได้อธิบายถึงสภาพตำหนักหม่อมเจ้าเสาวรสไว้ว่า เป็นเรือนฝากระดานหลังย่อม ๆ เราดี ๆ นี่เอง หม่อมท่านจัดการเปิดหน้าบ้านเป็นร้านขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ พอให้เกิดประโยชน์บ้างตามแต่จะได้ ประกอบกับอาศัยกำลังบ่าวช่วยทำอาหารมีขนมจีนน้ำยาน้ำพริกเป็นอาทิ แล้วให้บ่าวหาบไปขายที่บ่อนแพลอยริมแม่น้ำตอนหน้าบ้าน พอมีกำไรเป็นรายได้ใช้จ่ายไปในบ้านวันหนึ่ง ๆ จากถ้อยคำที่ยกมากล่าวนี้ก็แสดงให้เห็นว่า ฯพณฯ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์นั้น ท่านมิได้มีสมบัติดั้งเดิมของพ่อแม่อยู่ก่อน ที่ท่านเป็นเศรษฐีขึ้นมาในภายหลัง ก็ด้วยการสร้างตัวเองขึ้นมาด้วยลำแข้ง เพราะความเป็นผู้มีนิสัยเข้มแข็งมานะอดทนรักงานและช่างค้นคว้าหาทางประกอบอาชีพโดยแท้

เมื่อยังเยาว์อยู่นั้นท่านเป็นเด็กที่ซนมาก เล่นอะไรค่อนข้างแผลง เมื่ออายุได้ราว ๑๒ ขวบ ปีนขึ้นไปเลี้ยงตัวบันไดพาด บันไดเกิดหงายศีรษะฟาดพื้นแตกเป็นแผลใหญ่ ตอนแรกก็ร้องไห้ด้วยความเจ็บปวด แต่พอเห็นหม่อมแม่ตกใจร้องไห้คร่ำครวญ ก็เกิดสงสารหม่อมแม่เลยหยุดร้อง แล้วตั้งคติสอนใจตนเองว่า "รีบขึ้นสูงแต่ยังเล็ก ไม่สมควรเวลา เหมือนด่วนขึ้นหาที่ตาย"

ความที่ซนมากมาแต่เด็ก หม่อมแม่จึงส่งให้ไปเรียนหนังสือกับหลวงตา คือบิดาของหม่อมแม่ ซึ่งบวชจำพรรษาอยู่วัดตองปุ การเรียนตอนนั้นไม่ได้หวังอะไรมากนอกจากให้เรียนเพื่อตัดเวลาซนให้น้อยลงเท่านั้นเอง แต่ถึงจะซนสักเท่าใดก็ยังมีสิ่งซึ่งท่านพ่อหม่อมแม่อดที่จะภูมิใจในลักษณะของบุตรมิได้ คือ นัยน์ตาอันคมจ้องเขม็ง แสดงความซื่อสัตย์ เชื่อถือตนเองมั่นอยู่ในหัวใจ จะเดินเหินแคล่วคล่องว่องไว ตั้งตัวตรงไว้อำนาจอยู่หน่อย ๆ โดยไม่รู้ตัว การจะเล่นจะหัวกับเพื่อนฝูงก็ใฝ่สูงจะเอาชนะจนเป็นโจกให้ได้อยู่เสมอ ไม่ว่าลูกหลานใครบ้านใกล้เรือนเคียงจะมาผสมโรงเล่นซนด้วยแล้ว ไม่ช้าก็ต้องมอบตัวเป็นสมุนท่านเสมอ

ครั้นถึงปี พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนบุตรข้าราชการขึ้นในพระบรมมหาราชวัง พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) เป็นอาจารย์ ท่านพ่อจึงจัดการส่งท่านเข้าไปเรียน แต่เรียนได้เพียง ๒ ปีก็ลาออก และได้เข้ารับราชการในพระบรมมหาราชวัง ครั้งแรกได้รับราชการอยู่ในกรมทหารหน้าช่าง มีตำแหน่งหน้าที่เป็นผู้ควบคุมสมทบกับทหารช่าง เป็นผู้บังคับขุนหมื่นชาวที่รักษาความสะอาดในพระที่นั่ง รับเงินเดือนนายสิบทหารช่างเดือนละ ๑๒ บาท

เมื่อเข้ารับราชการในพระราชสำนักเป็นทหารหน้านั้น ยังมิได้ถวายตัว แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทอดพระเนตรเห็นบุคลิกและความรอบรู้การงานเป็นที่พอพระราชหฤทัย จึงมีพระราชกระแสไต่ถาม ครั้นกราบบังคมทูลว่าเป็นใครลูกหลานใครแล้วก็ตรัสว่า "อุบ๊ะ นี่มันลูกหลานแท้ ๆ นี่ ทำไมไม่เห็นมาถวายตัวเล่าหว่า" จึงต้องไปเชิญเสด็จหม่อมเจ้าสัตบุตรผู้เป็นเจ้าพี่คนใหญ่ของท่านพ่อให้นำขึ้นถวายตัว

พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นหลวงราชดรุณรักษ์ เทียบเท่าตำแหน่งนายร้อยโทกรมทหารหน้า

พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เป็นข้าราชสำนักเต็มตัว คือ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นหลวงสิทธิ์-นายเวร

พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราช ในตอนนี้กำลังทรงสร้างพระราชวังดุสิต ได้โปรดให้รับภาระเป็นแม่กองก่อสร้าง แสดงถึงความไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง

ในรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นองคมนตรี

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระราชทานยศเป็นจางวางเอก

ในรัชกาลที่ ๗ พ.ศ. ๒๔๖๘ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการมหาดเล็กและจางวางผู้บังคับการเวชสิทธิ์

พ.ศ. ๒๔๖๙ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง และโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ นับว่าเป็นเสนาบดีกระทรวงวังที่เป็นสามัญชนคนแรกที่ไม่ได้พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ตามกฎพระอัยการนาแผ่นดิน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เห็นจะเป็นเพราะเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดีคนก่อนยังมีตัวอยู่ ถ้าจะรอให้หมดตัวก็ไม่ทันพระราชหฤทัยที่อยากจะทรงตั้ง เพราะได้มีส่วนในการแก้ไขปรับปรุงตัดทอนส่วนราชการในพระราชสำนัก ในยามที่ประเทศประสบกับเศรษฐกิจตกต่ำ

สมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นผู้สำเร็จราชการกระทรวงวัง

พ.ศ. ๒๔๗๖ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัง

พ.ศ. ๒๔๗๗ ออกรับพระราชทานบำนาญประเภทสูงอายุ

เมื่อออกรับบำนาญอายุ ๗๒ ปี

ในสมัยที่ประเทศไทยยังปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประเทศทรงหวังที่จะให้คนไทยรู้จักประกอบธุรกิจ เพื่อความเจริญทางเศรษฐกิจของประเทศ ดังนั้นจึงมิได้ทรงตราพระราชกำหนดกฎหมายใด ๆ ห้ามข้าราชการทำการค้าขายเพื่อแสวงหาผลประโยชน์นอกเหนือผลแห่งราชการในเวลาที่มิใช่เวลาราชการ ต่อมาในรัชกาลพระบาท-สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชดำริว่า การที่ข้าราชการซึ่งรับใช้ใต้เบื้องพระยุคลบาทจะประกอบธุรกิจด้วยนั้น อาจมีข้อเสียหายถึงเบื้องพระยุคลบาทได้ ดังนั้นแม้ส่วนราชการอื่นจะยังไม่ห้ามข้าราชการประกอบธุรกิจ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตรากฎมณเฑียรบาล "ว่าด้วยการค้าแลการสมาคมแห่งข้าราชการในพระราชสำนัก" ขึ้น แต่กฎมณเฑียรบาลฉบับที่กล่าวก็มิได้ห้ามข้าราชสำนักประกอบธุรกิจเสียทีเดียวคงให้กระทำได้ แต่ต้องขออนุญาตต่อทางราชการเสียก่อน และทางราชการจะจดทะเบียนไว้แล้วออกใบอนุญาตให้

ฯพณฯ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ได้ดำเนินการประกอบธุรกิจหลายประเภทมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ ภายหลังเมื่อรัชกาลที่ ๖ โปรดเกล้าฯ ให้ตรามณเฑียรบาลแล้ว ท่านก็ได้ขออนุญาตต่อทางราชการดำเนินการต่อมา รู้สึกว่าสมองของท่านปราดเปรื่องมากในด้านการประกอบธุรกิจเพื่อให้มีผลประโยชน์นอกเหนือจากผลประโยชน์ทางราชการ ท่านได้ประกอบธุรกิจมากมายหลายสาขา เช่นในด้านการขนส่งมีทั้งรถม้า รถไฟ และเรือจ้าง โรงสีโรงเลื่อยก็มีไม่ต่ำกว่า ๓ โรง แต่ละโรงได้เครื่องจักรเครื่องกลของเก่าที่เจ้าของเดิมไม่ได้ใช้แล้วเอามาปรับปรุงแก้ไข หาอุปกรณ์เพิ่มเติมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เช่น กรมหมื่นปราบปรปักษ์ท่านมีโรงเลื่อยอยู่แต่เครื่องจักรกลเก่าทำงานไม่ได้ผลดี ก็ทรงซื้อเครื่องใหม่มาติดตั้ง ได้ทรงเรียก ฯพณฯ เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ไปควบคุมการติดตั้งเครื่องที่ทรงซื้อมาใหม่ เมื่อท่านทำถวายเรียบร้อยแล้ว ก็ประทานเครื่องเก่าให้แก่ท่าน ท่านก็นำเครื่องเก่าไปทำเป็นโรงเลื่อยส่วนตัวของท่านที่วัดรังสี โดยลงทุนหาซื้ออุปกรณ์มาติดตั้งเพิ่มเติมเพียงเล็กน้อย โรงสีที่บางโพของสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าก็เหมือนกัน ทรงซื้อเครื่องใหม่แล้วประทานให้ท่านไปควบคุมการติดตั้ง เสร็จแล้วก็พระราชทานเครื่องเก่าให้ ท่านก็หาซื้ออุปกรณ์ใหม่เป็นบางชิ้น นำไปตั้งเป็นโรงสีของท่านได้

เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๒๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงซื้อตู้เสาเกรียวมาจากต่างประเทศ เพื่อพระราชทานพระมเหสี เทวี พระราชวงศ์ และข้าบาทบริจาริกา จัดใส่สิ่งของที่ทรงซื้อมาพระราชทานเป็นของฝากท่านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์เห็นตู้สมองท่านก็แวบขึ้นเป็นธุรกิจ ท่านได้จัดสร้างตู้เกรียวขึ้นที่บ้านด้วยคนของท่าน ทั้งเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ที่ไม่ได้รับพระราชทาน มีจิตใจอยากได้กันอยู่มากแล้ว ก็มาซื้อตู้ของท่านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ เพราะงดงามเหมือนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงซื้อมาจากต่างประเทศแต่ราคาถูกกว่ามาก ขายเพียงใบละ ๔—๕๐๐ บาทเท่านั้น แต่แม้จะขายถูกท่านก็รวยเพราะตู้เกรียวเป็นอันมาก ด้วยสมัยนั้นเงินบาทยังมีค่าอยู่ ไม้ก็เอาจากโรงเลื่อยของท่าน ซื้อก็แต่กระจกต้นทุนไม่ถึง ๒๐๐ บาท

ในสมัยที่เมืองไทยกำลังนิยมก่อสร้างบ้านเป็นตึกก่อด้วยอิฐ อิฐมอญที่ทำขายกันอยู่ไม่ดีพอ ท่านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ก็สร้างเตาเผาอิฐขึ้นที่บางบัวทองเผาอิฐอย่างดีขึ้น ให้ชื่อว่าอิฐ “บางบัวทอง” แม้ท่านเจ้าของผู้ริเริ่มเผาอิฐอย่างดีขายจะถึงแก่อสัญกรรมไปแล้วกว่า ๔๐ ปี แต่อิฐอย่างอิฐบางบัวทองก็ยังมีผู้เอาอย่างมาทำขึ้นด้วยมาตรฐานนั้น และยังเป็นที่รู้จักในหมู่สถาปนิกและช่างก่อสร้างของชาติตลอดมาถึงทุกวันนี้.

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๓ มีนาคม ๒๕๓๒

หนังสืออ้างอิง

๑. ลายพระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. ราชสกุลวงศ์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โดยนายธำรงศักดิ์ อายุวัฒนะ

๓. ประวัติเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ โดย ม.ล. ยิ่งศักดิ์ อิศรเสนา

๔. ประวัติสังเขปในหนังสือแจกงานศพเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์

๕. กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการค้าขายและการสมาคมแห่งข้าในพระราชสำนัก

พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ

นายประพัฒน์ ตรีณรงค์ เรียบเรียง

วันนี้ขอนำเกียรติประวัติของบุคคลสำคัญของไทยอีกท่านหนึ่งมาสดุดี คือ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ ซึ่งความจริงแล้วท่านผู้นี้ยังได้รับพระราชทานยศชั้นสูงในกระทรวงวังอีก คือ จางวางเอก และมหาเสวกเอก แต่เพราะยศดังกล่าวนี้ได้ยกเลิกไป ส่วนใหญ่จึงใช้เพียงยศทางราชการทหารนำหน้าบรรดาศักดิ์ของท่านเท่านั้น

พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ เป็นผู้ได้รับการยกย่องสรรเสริญว่าเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมอันสูงค่าประการหนึ่งที่ช่วยให้เกิดความเจริญทั้งส่วนตัวและส่วนราชการ พระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ) อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้กล่าวถึงคุณธรรมสำคัญของท่านไว้ว่า

"ความมีคุณธรรมของท่านเจ้าพระยารามราฆพ ในสมัยเยาว์วัยนับแต่มีความประพฤติปฏิบัติอันดีงาม มีความสุภาพเรียบร้อย และมีจิตใจไมตรี ถึงสมัยรับราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและราชการแผ่นดินเล่า ท่านมีฐานะมากมายหลายตำแหน่ง ได้รับยศบรรดาศักดิ์อย่างสูง ดูจะเกินกว่าอายุที่อยู่ในปฐมวัย หรือมัชฌิมวัย จนเป็นเรื่องกล่าวขวัญกันในสังคม แต่ท่านก็ดำรงตนอยู่ด้วยความเหมาะสมแก่ฐานะหน้าที่ และดำเนินการปกครองบริหารด้วยความสำเร็จเรียบร้อย ได้ราชการสมพระราชหฤทัยองค์พระมหากษัตริย์ ทั้งนี้ก็โดยท่านสมบูรณ์ด้วยคุณธรรมอันเป็นคุณสมบัติที่สูงค่า และคุณธรรมประการสำคัญก็คือ ความซื่อสัตย์สุจริตและความจงรักภักดีอย่างมั่นคง"

ท่านผู้ฟังที่เคารพ ท่านได้ทราบถึงคุณธรรมอันเป็นเหตุให้พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพมีความเจริญก้าวหน้าและปฏิบัติราชการได้สำเร็จตามความมุ่งหมายแล้ว จากนี้ขอนำชีวประวัติและเกียรติประวัติของท่านแต่ละสมัยมากล่าว เพื่อให้ทราบรายละเอียดเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ดังนี้

พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ มีนามเดิมว่า หม่อมหลวงเฟื้อ พึ่งบุญ เกิดที่บ้านจักรเพชร จังหวัดพระนคร เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นบุตรของพระยาประสิทธิศุภการ (หม่อมราชวงศ์ละม้าย พึ่งบุญ) กับพระนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา เมื่อเยาว์วัยได้เข้าศึกษาที่โรงเรียนบพิตรพิมุข ต่อมาได้ถวายตัวในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมาร (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) อายุ ๑๓ ปีเศษ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งเข้าศึกษาที่โรงเรียนมหาดเล็กหลวง (โรงเรียนนี้ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน และเมื่อสถาปนาจุฬาลงกรณ์ขึ้นเป็นมหาวิทยาลัยแล้ว ได้ยกเข้าไปเป็นคณะหนึ่งในมหาวิทยาลัยแห่งนี้) ท่านศึกษาอยู่ในโรงเรียนมหาดเล็กหลวงจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๑ อายุได้ ๑๙ ปี จึงเริ่มเข้ารับราชการในพระองค์ ตำแหน่งสำรองราชการ นายเวรขวา มีหน้าที่ดูแลเครื่องเสวยและปฏิบัติพระราชกิจทั่วไป ในเวลาที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จ ไม่ว่าจะเสด็จเป็นทางราชการหรือเป็นการส่วนพระองค์ และเป็นผู้มีหน้าที่เชิญเครื่องตามเสด็จทุกแห่งอยู่เป็นเวลา ๖ เดือน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายเวรขวาในปีเดียวกัน

ครั้นถึงวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์สนององค์สมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรในวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ในงานนี้ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ ขณะที่ยังมีตำแหน่งเป็นนายเวรขวา เป็นผู้เชิญพระแสงขรรค์ชัยศรีอยู่หลังที่ประทับตลอดพระราชพิธี ด้วยเหตุนี้เมื่อทรงตั้งกองเสือป่าขึ้น จึงได้พระราชทานธงพื้นสีแดงมีรูปเทพยดาเชิญพระแสงขรรค์ชัยศรีบนพื้นธงเป็นธงประจำตัวของท่าน ซึ่งขณะนั้น มีบรรดาศักดิ์เป็นนายจ่ายงและเป็นนายกองโทเสือป่า รูปเทพยดาเชิญพระแสงขรรค์ชัยศรีนี้ ได้เป็นตราประจำตัวของท่านในเวลาต่อมาด้วย

และในสมัยที่ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นนายจ่ายงนี้เอง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีลายพระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) มาถึงท่าน มีข้อความที่เกี่ยวกับการที่ท่านเข้ามาอยู่ภายใต้ร่มพระบารมีว่ามีความประพฤติและปฏิบัติอย่างไรทั้งในส่วนราชการและส่วนพระองค์ จึงขออัญเชิญลายพระราชหัตถเลขาตอนต้นมากล่าวไว้ เพื่อประกาศเกียรติคุณของ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ ในระยะเริ่มต้นของการเข้ารับราชการ

ลายพระราชหัตถ์ตอนนี้มีว่า

"วันนี้เป็นวันที่อายุของเจ้าครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ อันเป็นที่ควรยินดีในส่วนตัว เพราะนับว่าเป็นผู้ใหญ่บริบูรณ์ตามกฎหมาย แต่นอกจากนี้ยังมีข้อที่ควรยินดีได้อีกหลายประการ กล่าวแต่โดยย่อดังต่อไปนี้

ตั้งแต่เจ้ามาอยู่กับข้า รับใช้ใกล้ชิดมาตั้งแต่เจ้ายังเป็นเด็กแทบจะไม่รู้ภาษาคน ตลอดมาจนถึงกาลวันนี้ อันเป็นวันซึ่งเจ้าได้ก้าวพ้นจากเขตอายุซึ่งนับว่าเป็นเด็ก เริ่มย่างขึ้นบันไดขั้นแรกแห่งอายุผู้เป็นผู้ใหญ่ ข้าได้สังเกตมาตลอดแล้วเห็นว่าเจ้าเป็นผู้ที่สมควรที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงพระเมตตายกย่องชุบเลี้ยงจริง ๆ มีน้ำใจจงรักภักดี ซื่อตรงสุจริตมั่นคง มีความอุตสาหะพากเพียรในทางที่ชอบ ไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากลำบากกายของตนเลย ข้าสุขก็สุขด้วย ทุกข์ก็ทุกข์ด้วย ทั้งหาความสอพลอไม่ได้เลย ไม่เคยเห็นแสดงความริษยาในผู้หนึ่งผู้ใด ใครดีก็มักจะชมให้ข้าฟังแต่ผู้ที่ผิดต้องรับโทษ หรือพลาดพลั้งอย่างใด ๆ ก็ไม่เคยซ้ำเติม ทั้งมีจิตเมตตาโอบอารีต่อผู้น้อยแต่ส่วนผู้ใหญ่เจ้าก็ได้ประพฤติเป็นสัมมาคารวะต่อผู้ควรเคารพ ประพฤติตนมาโดยสม่ำเสมอเป็นที่สมควรแก่บุคคลทุกชั้น สมควรที่จะเรียกเจ้าว่าเป็นผู้ปฏิบัติมัทวสมาจารผู้๑ คุณสมบัติที่กล่าวมาแล้วทุกอย่างนี้ ย่อมทำให้เจ้าเป็นผู้ที่ชนทุกชั้นนิยมชมเชยว่าเป็นคนดี

ในส่วนตัวข้าเอง ซึ่งจะว่าในส่วนตัวอันเป็นบุคคลคน๑ ไม่ใช่ในส่วนพระเจ้าแผ่นดินเจ้าเป็นอุปฐากอันถูกใจหาผู้ใดจะเสมอเหมือนได้โดยยาก ยังไม่เคยได้กระทำการอันใดซึ่งจะให้ข้าต้องเดือดร้อนลำบากใจเพราะเจ้าเลย นับว่าเป็นคนหนุ่มที่อัศจรรย์ ไม่เหมือนคนหนุ่มทั้งหลายไม่มีข้อบกพร่องในทางเที่ยวเตร่ต่าง ๆ เป็นต้น เหมือนคนที่อายุรุ่นราวคราวกันมักพอใจประพฤติเจ้าได้ตั้งอยู่ในโอวาทของข้า ประหนึ่งว่าข้าเป็นบิดาของเจ้าจริง จึงทำให้ข้ามีความรักใคร่อย่างบุตรแท้จริงเหมือนกัน"

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะได้ตรัสสรรเสริญ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ ตั้งแต่เริ่มเข้ามาพึ่งพระบารมีของพระองค์เมื่ออายุ ๑๓ ปีเศษ จนกระทั่งถึงมีอายุ ๒๑ ปีบริบูรณ์แล้ว พระองค์ยังได้พระราชทานพระบรมราโชวาทเพื่อการปฏิบัติตนต่อไปในอนาคตอีกด้วย ดังข้อความในลายพระราชหัตถเลขาตอนท้ายที่ทรงไว้ ดังนี้

"เฟื้อเอ๋ย ความประพฤติของเจ้าที่เป็นมาแล้วอย่างไร ขอให้เจ้าตั้งใจปฏิบัติให้คงเป็นไปอย่างนั้นในเบื้องหน้า เสียแรงได้อุตสาหะรักษาตัวดีมาจนถึงเพียงนี้แล้ว อย่ากำเริบปล่อยใจให้เหหันไปในทางอันไม่งาม อย่าทะนงใจว่ารักษาตัวรอดตลอดมานานแล้วจะไม่ระวังตัวอีกต่อไป ในโลกนี้คนชั่วมันมีอยู่มากที่คอยมุ่งจะพึ่งบุญผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดปราน โดยมันประสงค์จะใช้เป็นตะพานเพื่ออาศัยเดินข้ามไปให้บรรลุความปรารถนาของมัน ตัวเจ้าสิเป็นคนสุจริต ที่ไหนเลยความคิดในทางชั่วจะรู้เท่าทันคนพาลได้ ศาสตราวุธใด ๆ ในโลกนี้ที่คนพาลจะใช้ประหารจะหาที่ร้ายกาจเท่าปากไม่มีแล้ว เพราะมันทำลายโดยผู้ที่ถูกทำลายไม่รู้สึกตัว เพราะฉะนั้นจงระวังคนปากหวานให้จงมาก ถ้ามันจะพูดจาล่อลวงชักจูงใจให้หันไปทางที่ไม่ถูกกระแสโอวาทของข้าผู้เป็นบิดาแล้ว ให้พึงเข้าใจเถิดว่า ผู้นั้นคือ ศัตรูของเจ้า มิใช่มิตรเป็นอันขาด ถ้าจำข้อนี้ไว้แล้วคงจะไม่พลาดพลั้งไปได้เป็นแน่แท้"

ท่านผู้ฟังที่เคารพ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ คงจะจดจำพระบรมราโชวาทอันสูงค่ายิ่งนี้ไว้เหนือเกล้าฯ ตลอดเวลา จึงปฏิบัติราชการเจริญก้าวหน้าได้รับพระราชทานยศถาบรรดาศักดิ์สูงขึ้นโดยลำดับ ดังปรากฏรายละเอียดอยู่ในพระบรมราชโองการประกาศตั้งเจ้าพระยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ขณะนั้นท่านมีอายุเพียง ๓๑ ปีเศษ เท่านั้น ตำแหน่งสำคัญ ๆ อันมีปรากฏในประกาศฉบับนั้นก็คือ ขณะที่ท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาประสิทธิ์ศุภการนั้น ได้เป็นจางวางห้องที่พระบรรทม เป็นองคมนตรี อธิบดีกรมมหาดเล็ก ผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก อุปนายกเสือป่า พลเอกกองทัพบก พลเรือโทกองทัพเรือ นอกจากนั้นยังเป็นกรรมการของสมาคมต่าง ๆ เช่น กรรมการที่ปรึกษาสำหรับเครื่องราช-อิสริยาภรณ์ อันมีศักดิ์รามาธิบดี กรรมการที่ปรึกษาสภากาชาดสยาม กรรมการที่ปรึกษาในจุฬาลงกรณ์-มหาวิทยาลัย เป็นต้น และยังรับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ราชเลขานุการเป็นการส่วนพระองค์บางกาลบางสมัยด้วย

ความจงรักภักดีอันมั่นคงแด่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ มิได้มีวันเสื่อมคลาย แม้จะต้องออกจากราชการเมื่อสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ-มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ซึ่งจะเห็นได้จากการที่ท่านได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเมื่อโอกาสอำนวยให้และเต็มใจที่จะฉลองพระเดชพระคุณอยู่เสมอ อย่างเช่น เมื่อท่านตั้งกองเรือท่าเกษมขึ้นใหม่ตามแนวการจัดตั้งกองเสือป่าราชนาวี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ตามคำขอร้อง พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรี กองเรือท่าเกษมได้มีโอกาสนำเสด็จพระราชวงศ์ฝ่ายในประพาสทางน้ำอยู่เนือง ๆ แม้ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ ในสมัยต้นก็ใช้กองเรือท่าเกษมอยู่เป็นนิตย์ และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ กองเรือท่าเกษมก็ได้ถวายเรือเป็นราชพาหนะนำเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ พร้อมด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันทอดผ้า-

พระกฐินที่วัดปรมัยยิกาวาส จังหวัดนนทบุรี เป็นต้น ด้วยความจงรักภักดีและความสามารถของท่าน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศทหารให้ท่านเป็น พลเรือเอก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ และได้ดำรงตำแหน่งสมุหพระราชวัง และประธานกรรมการพระราชวัง เมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๖ ท่านพยายามฉลองพระเดชพระคุณด้วยวิริยะอุตสาหะ เต็มกำลัง หากไม่ป่วยไข้ถึงล้มหมอนนอนเสื่อแล้วต้องฉลองพระเดชพระคุณตามหน้าที่ และเป็นเช่นนี้ตลอดชีวิต

งานที่สำคัญของ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ อีกอย่างหนึ่งในตอนปลายของชีวิตก็คือ เมื่อมีการจัดตั้งเทศบาลกรุงเทพขึ้นเป็นครั้งแรก ท่านก็ได้รับเลือกเป็นนายกเทศมนตรีคนแรก เมื่อวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ บริหารงานอยู่เป็นเวลา ๑๑ เดือน ก็หมดอายุตามวาระ แต่ถึงอย่างนั้นเทศมนตรีในยุคของท่านก็ทำงานหนักและเป็นผล เพราะได้สร้างรากฐานของการบริหารท้องถิ่นในนครหลวงให้บุคคลรุ่นหลังเข้ารับช่วงปฏิบัติงานได้เป็นอย่างดี รูปพระอินทร์ทรงช้าง พระหัตถ์ขวาทรงถือวชิราวุธ ตราเครื่องหมายของเทศบาลนครกรุงเทพ ก็เกิดจากท่านเป็นผู้กำหนดขึ้น

และอีกเรื่องหนึ่งซึ่งมีความสำคัญมากและไม่ควรจะลืมก็คือ ทำเนียบรัฐบาลอันสง่างามปัจจุบันเดิมเป็นสมบัติของท่านที่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีอาคารสำคัญปรากฏอยู่ คือ ตึกไทยคู่ฟ้า มีเหตุการณ์อย่างหนึ่งที่บันทึกไว้ว่า ทำเนียบรัฐบาล เดิมชื่อบ้านนรสิงห์ เป็นของพลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ มีเนื้อที่ทั้งหมด ๒๗ ไร่ ๓ งาน ๔๔ ตารางวา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ญี่ปุ่นได้ขอซื้อหรือไม่ก็ขอเช่าทำเป็นสถานฑูตญี่ปุ่นประจำประเทศไทย แต่ท่านได้ตัดสินใจขายให้แก่รัฐบาลไทยสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี แม้จะได้ราคาเพียงครึ่งหนึ่งของราคาที่ท่านได้ตั้งไว้ ด้วยเหตุนี้ อาคารที่สร้างขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ ๖ และได้รับการยกย่องว่างามที่สุดหลังหนึ่ง จึงยังคงเป็นของไทยเหมือนชื่อที่ตั้งขึ้นใหม่ว่า “ตึกไทยคู่ฟ้า” โดยเปลี่ยนมาจากชื่อเดิม คือ ตึกไกรสร

ท่านผู้ฟังที่เคารพ ก่อนจบเกียรติประวัติของพลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ บุคคลสำคัญในวันนี้ ขอนำคำของพระยาสุนทรพิพิธมาสรุปถึงวิธีทำงาน และความจงรักภักดีของท่านที่มีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ไว้ว่า

“ในสมัยแต่ยังเป็นเด็กด้วยกันมา ไม่เคยปรากฏว่า ท่านขาดเฝ้า หรือขาดงานแต่สักครั้งเดียวเลย ท่านเป็นผู้ตื่นก่อนนอนหลัง คือนอนภายหลังเสด็จเข้าห้องบรรทมแล้ว และตื่นก่อนทรงตื่นบรรทม แม้บางวันท่านมีกิจจำเป็น เช่น จะไปเยี่ยมบ้าน เยี่ยมมารดา ท่านก็ตื่นแต่เช้าก่อนเวลาปกติไปกิจธุระเสียให้เสร็จแล้วกลับถึงวังก่อนตื่นบรรทม หมายความว่า นับแต่ตื่นบรรทมจะได้ทรงเห็นหน้าท่านเจ้าพระยารามราฆพ ตลอดถึงเวลาเข้าพระที่บรรทม หรือจะทรงเรียกตัวเมื่อใดเป็นได้ตัวทุกเมื่อ เจ้าพระยารามราฆพ ไม่เคยขาดเฝ้าขาดงานเลย พวกเราเด็ก ๆ ทั้งหลายไม่มีใครปฏิบัติได้เช่นนี้สักคนเดียว ทั้ง ๆ ที่รู้ว่าถ้าปฏิบัติได้ก็เป็นคุณแก่ตน แต่ก็ไม่มีใครพยายาม โดยไม่สามารถต่อสู้กับกิเลสมาร

ที่ครองใจตนอยู่ได้ ข้อสำคัญที่สุดก็คือ ท่านเจ้าพระยารามราฆพ ปฏิบัติได้เช่นกล่าวนั้น ก็เพราะไม่เคยปรากฏว่าท่านเจ็บป่วยเลย ส่วนพวกเราต่างพากันป่วยไข้บ่อย ๆ อันเป็นอุปสรรคสำคัญ นี่คือ อโรคยา ปรมา ลาภา ความไม่มีโรคของท่านก็คือกุศลผลบุญเป็นคุณสมบัติส่งท่านให้ถึงความสำเร็จ ความเจริญมงคลโดยสมบูรณ์ และผู้ซึ่งได้ทราบความจริงข้อนี้แล้วย่อมจะไม่มีความประหลาดใจในพระมหากรุณาแห่งพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีต่อเจ้าพระยารามราฆพ โดยพระราชทานลาภ ยศ ตำแหน่งหน้าที่อันสูงส่งดังกล่าวมาแล้วนั้นเลย"

นอกจากพลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ จะมีความจงรักภักดีปฏิบัติราชการด้วยความอุตสาหะดังเช่นที่พระยาสุนทรพิพิธได้สรรเสริญไว้แล้ว ท่านยังคอยพิจารณาตนเองอยู่ตลอดเวลา หากเห็นว่าตนเองหย่อนสมรรถภาพอยู่ในสิ่งใด ท่านก็ขวนขวายในสิ่งนั้นให้มีขึ้น ตัวอย่างในตำแหน่งท่านต้องพบคนต่างประเทศอยู่เสมอ แต่ท่านพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ ท่านก็หาครูมาสอนจนพูดได้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกองเสือป่า และกองรักษาดินแดนขึ้น ท่านก็พยายามศึกษาวิชาทหารโดยการอ่านตำรา สอบถามนายทหาร สนทนากับผู้ทรงความรู้ ตลอดจนได้ศึกษายุทธวิธีทหารเรือ วิธีใช้และการรักษาเรือเล็กซึ่งมีอยู่ในบังคับบัญชาของท่าน จนสามารถใช้หรือนำเรือเล็ก ๆ ไปได้ด้วยตนเอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นวิชาฟ้อนรำ ท่านพยายามฝึกฝนตนเองโดยหาครูมาฝึกหัดจนรำได้ดีเสมอผู้รู้ ผู้ชำนาญในทางนี้ จึงได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา (ในวิชานาฏศิลป)

นี่คือความอุตสาหะพยายามอันน่าสรรเสริญยิ่งของ พลเอก พลเรือเอก เจ้าพระยารามราฆพ ผู้ซึ่งรับราชการมาด้วยดีโดยตลอด จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๕๑๐ จึงมีอาการของโรคเกิดขึ้น คือปวดที่ขาขวา เดินไม่สะดวก เข้ารักษาที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์จนอาการทุเลาลง กำหนดวันจะออกจากโรงพยาบาล แต่แล้วก็เกิดโรคทางลำไส้อาการกลับอ่อนเพลียลงอีก จนกระทั่งถึงอสัญกรรมด้วยโรคหัวใจวาย เมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ สิริรวมอายุได้ ๗๗ ปี กับ ๑๖ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้โปรดเกล้าฯ ทรงรับเป็นคนไข้ในพระบรมราชานุเคราะห์ ตั้งแต่ท่านเริ่มป่วยและในวันพระราชทานเพลิงศพ วันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๐

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๓๒

พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา
(เทียนเลี้ยง ฮุนตระกูล)

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

ข้อความพระนิพนธ์ของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงไว้อาลัย พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา จากหนังสือซึ่ง ฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร ผู้ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี พิมพ์แจกเป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพของ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๑ มีความตอนหนึ่งดังนี้

"...ข้าพเจ้าได้ทราบประวัติการศึกษาของท่านดี เพราะท่านมีชื่อเสียงโด่งดังในการที่ได้รับทุนเล่าเรียนทางวิชาแคลซซิกไปวิทยาลัยลิงคอล์น มหาวิทยาลัยอ็อกซ์ฟอร์ด และสอบไล่ได้ บี.เอ. วิชากฎหมายเกียรตินิยมชั้น ๑ แล้วสอบไล่ได้ บี.ซี.เอล. (กฎหมาย) และเป็นเนติบัณฑิตอังกฤษด้วย

ท่านได้เป็นเลขานุการในสถานทูตไทย ณ กรุงปารีส และโดยที่ขณะนั้นข้าพเจ้าเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศอยู่ ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสเห็นความปราดเปรื่อง แลความสำนึกในหน้าที่ของท่านเจ้าคุณได้ดี ฉะนั้น ก่อนที่ข้าพเจ้าจะได้ออกไปเป็นอัครราชทูต ณ กรุงลอนดอน ข้าพเจ้าจึงได้เสนอให้เจ้าคุณศรีวิสารฯ กลับเข้ามาปฏิบัติงานเพื่อเตรียมตัวที่จะแทนข้าพเจ้า พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรทัย เสนาบดี ก็ทรงเห็นชอบด้วย และโปรดปรานท่านเจ้าคุณเหมือนกับที่ข้าพเจ้าชอบพอท่าน

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง ท่านก็ต้องดำเนินชีวิตไปในทางการเมือง โดยได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอื่น เป็นองคมนตรี และในที่สุดเป็นปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี

บรรดาตำแหน่งทั้งหลายที่ท่านเจ้าคุณดำรงนี้ แสดงให้เห็นว่าท่านมีความสำนึกในหน้าที่และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และประเทศชาติ โดยไม่ท้อถอยต่อการงาน และโดยสละความท้อถอย ซึ่งหากจะมีขึ้นทุกเมื่อ สมดังพุทธภาษิตว่า จาคมนุพฺรู เหยฺย พึงเพิ่มพูนความสละ..."

หนังสือเล่มเดียวกันนี้ ฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร ได้เขียนข้อความไว้อาลัย พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา เป็นคำกล่าวสรุปคุณความดี ความรู้ความสามารถ และชีวิตในหน้าที่การงานสำคัญ ๆ ของท่านผู้วายชนม์ไว้ให้เห็นว่า ท่านเป็นแบบอย่างอันดีงามของบุคคลผู้บำเพ็ญประโยชน์ไว้แก่วงศ์สกุล แก่สังคม และชาติบ้านเมืองของไทย ควรที่อนุชนรุ่นหลังพึงทราบไว้เป็นเยี่ยงอย่างและปฏิบัติเพื่อความดีแก่ตนและแก่ชาติประเทศของตน ขอประทานอนุญาตคัดความดังกล่าวมาบางตอน ดังนี้

"พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา เป็นผู้ที่ประสบความสำเร็จในชีวิตราชการอย่างน่าชื่นชมมาก พอเริ่มเข้ารับราชการในประเทศไทย ท่านก็ได้รับตำแหน่งเป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ และได้เลื่อนเป็นปลัดทูลฉลองของกระทรวงนี้ภายใน ๒ ปีถัดมา เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๗๕ ท่านก็ได้ร่วมเป็นกรรมการราษฎรในคณะกรรมการราษฎร หรือคณะรัฐมนตรีชุดแรก ทั้ง ๆ ที่เพิ่งมีอายุได้ ๓๑ ปีเท่านั้น ในต่อมาท่านยังได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอีกหลายสมัย จนได้เป็นองคมนตรี ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ปัจจุบัน ก่อนหน้าที่จะมาเป็นปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรีในที่สุด นับว่าท่านผู้นี้ได้ผ่านงานสำคัญ ๆ ของประเทศ ตั้งแต่หนุ่มมาจนถึงอนิจกรรม..."

จากคำไว้อาลัยของบุคคลสำคัญ ๆ ในส่วนราชการ และผู้มีเกียรติหลายท่านหลายคน แสดงถึงความมีเกียรติคุณใหญ่ยิ่ง ความรอบรู้ปรีชาสามารถในด้านวิทยาการทั้งด้านนิติศาสตร์ อักษรศาสตร์ วัฒนธรรมประเพณี การศาสนา ฯลฯ ที่สำคัญก็คือความสำเร็จของชีวิตในการปฏิบัติหน้าที่การงาน ทั้งของราชการ ของรัฐบาล รัฐวิสาหกิจ และของสถาบันเอกชน ที่พระยาศรีวิสารวาจาเข้าไปดำรงตำแหน่งสำคัญ ระดับผู้บริหาร และได้เป็นประธานเสียส่วนใหญ่ เป็นผู้บรรยายวิชาการในมหาวิทยาลัยสำคัญของชาติ แสดงปาฐกถาในสถาบันสำคัญให้ชาวต่างประเทศได้รู้ได้เข้าใจถึงคนไทยและเมืองไทย ท่านจึงเป็นที่นับถือยกย่องของชาวไทย ชาวต่างประเทศ เป็นที่ภาคภูมิใจของวงศ์สกุลยิ่งนัก

สรุปชีวประวัติของพันเอก พระยาศรีวิสารวาจา (เทียนเลี้ยง ฮุนตระกูล) มีหลักฐานในเอกสารที่พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพของท่าน ดังนี้

พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา เกิดเมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๙ ในกรุงเทพมหานคร เรียนจบชั้น ๖ ภาษาอังกฤษของโรงเรียนอัสสัมชัญ เมื่ออายุได้ ๑๕ ปี ได้ไปศึกษาต่อในประเทศอังกฤษด้วยทุนของผู้ปกครองทางบ้าน เข้าเรียนในโรงเรียนอินเตอร์แนชันแนล กรุงลอนดอน อยู่หนึ่งปี ก็ย้ายเข้าโรงเรียนดัลลิช ได้รับเกียรติจารึกชื่อเป็นตัวอักษรทองในหอประชุมของโรงเรียนว่า ที.แอล.ฮุน. (T.L. HOON) ในฐานะสอบได้ที่หนึ่งของชั้นตลอดเวลาที่เรียนอยู่ในโรงเรียนนี้ ทางโรงเรียนจึงส่งเข้าชิงทุนการศึกษาเข้ามหาวิทยาลัยอ็อกซ์ฟอร์ด พร้อมกับนักเรียนชาวอังกฤษอีกสองคน ก็ชิงทุนได้ทั้งสามคน พระยาศรีวิสารวาจาได้รับทุนของวิทยาลัยลิงคอล์นแห่งมหาวิทยาลัยอ็อกซ์ฟอร์ด เรียนอยู่ ๔ ปีก็ได้รับปริญญา บี.เอ. ทางกฎหมาย เกียรตินิยมอันดับหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๖๒

พ.ศ. ๒๔๖๓—๒๔๖๔ ได้ฝึกงานด้านกฎหมายกับ เซอร์ ฮิว เฟรเซอร์ ในกรุงลอนดอน แล้วเข้ารับราชการเป็นเลขานุการตรีในสถานทูตไทย กรุงปารีส ขณะนั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า จรูญศักดิ์ กฤดากร เป็นอัครราชทูต

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ จากปารีสกลับไปอังกฤษเพื่อรับปริญญา บี.ซี.แอล. และปริญญาโททางกฎหมายจากมหาวิทยาลัยอ็อกซ์ฟอร์ด เพราะศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัยนี้ ๗ ปี ตามกฎ แล้วกลับไปกรุงปารีส

พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศรีวิสารวาจา ขณะที่อายุได้ ๒๙ ปี ย้ายราชการจากกรุงปารีสกลับมาเมืองไทย ในปีต่อมาได้รับพระราชทานเลื่อนเป็นพระศรีวิสารวาจา และใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ท่านก็ได้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์เป็นมหาอำมาตย์ตรี พระยาศรีวิสารวาจา เข้ารับตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ เมื่ออายุเพียง ๓๒ ปีเท่านั้น

หลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๕ ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ในคณะรัฐบาลชุดแรกของการปกครองระบอบประชาธิปไตย หลังจากนั้นประมาณหนึ่งปีก็ได้ลาออกจากราชการ มาทำงานส่วนตัวร่วมกับพระยาเทพวิทุร พระยาหริศจันทรสุวิท ตั้งสำนักงานทนายความ "เทพศรีหริศ"

ครั้น พ.ศ. ๒๔๘๙ ได้กลับเข้าสู่วงการเมืองอีกครั้งหนึ่ง จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๕ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นองคมนตรี ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ท่านภาคภูมิใจอย่างยิ่ง แม้ต่อมาจำเป็นต้องกราบถวายบังคมลา เพราะ ฯพณฯ อดีตนายกรัฐมนตรี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยืมตัวมาดำรงตำแหน่งที่ปรึกษานายกรัฐมนตรี และได้เป็นปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรีในเวลาต่อมา เมื่อ ฯพณฯ จอมพล ถนอม กิตติขจร ได้สืบตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อจาก ฯพณฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ พระยาศรีวิสารวาจา คงดำรงตำแหน่งทั้งสองอยู่ และยังได้รับคำสั่งให้ปฏิบัติราชการแทนนายกรัฐมนตรี ในฐานะเป็นข้าราชการประจำร่วมกับรองนายกรัฐมนตรีได้

ได้กล่าวมาแล้วว่า พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา ได้ปฏิบัติหน้าที่สำคัญระดับบริหารราชการรัฐวิสาหกิจ ตลอดจนงานในสถาบันสำคัญอื่น ๆ มากหลายตำแหน่ง เพราะเป็นผู้ทรงความรู้ความสามารถทั้งวิชาการและด้านปฏิบัติ บำเพ็ญตนซื่อตรงต่อหน้าที่การงาน ต่อแผ่นดินตลอดมา จึงขอกล่าวตำแหน่งสำคัญ ๆ ของท่านมาให้เห็นพอควร ดังนี้

๑. เมื่อสำเร็จการศึกษาในประเทศอังกฤษ มิทันได้กลับเมืองไทยก็ได้รับคำสั่งให้ปฏิบัติราชการเป็นเลขานุการตรี สถานทูตไทยในกรุงปารีส และร่วมปฏิบัติงานแผนกสันนิบาตชาติ

๒. พ.ศ. ๒๔๖๙ กลับมาเมืองไทย ได้รับตำแหน่งผู้ช่วยปลัดกระทรวงการต่างประเทศ

๓. พ.ศ. ๒๔๗๑—๗๕ เป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ

๔. พ.ศ. ๒๔๗๕—๗๖ ได้รับแต่งตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ

๕. พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง เป็นสมาชิกรัฐสภา

๖. พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นผู้แทนที่หนึ่งของประเทศไทย ในคณะกรรมการอีคาเฟ เป็นประธานที่ประชุม จัดขึ้นที่กรุงเทพฯ และ พ.ศ. ๒๔๙๓ ก็เช่นเดียวกัน

๗. พ.ศ. ๒๔๙๕—๒๕๐๕ ได้รับพระบรมราชโองการแต่งตั้งเป็นองคมนตรี

๘. พ.ศ. ๒๕๐๕—๒๕๐๖ ฯพณฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยืมตัวมาเป็นประธานที่ปรึกษาของนายกรัฐมนตรี และเมื่อ ฯพณฯ จอมพล ถนอม

กิตติขจร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี พระยาศรีวิสารวาจา ยังคงอยู่ในตำแหน่งเดิมทั้งสองตำแหน่ง และใน พ.ศ. ๒๕๐๖ โปรดเกล้าฯ ให้ดำรงยศพันเอกในกองทหารราบที่ ๑ รักษาพระองค์

๙. พ.ศ. ๒๕๐๗—๒๕๐๙ เป็นอธิการบดีมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ และ พ.ศ. ๒๕๑๑ ได้ดำรงตำแหน่งนี้อีกครั้งหนึ่ง ตราบถึงแก่อนิจกรรม

พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา มีความชำนาญรอบรู้ด้านการต่างประเทศดียิ่ง จึงต้องปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้แทนของประเทศไทยออกไปต่างประเทศเพื่อกิจการสำคัญของชาติอยู่เนือง ๆ

ในด้านวิชาการนั้นท่านดำรงตำแหน่งเป็นประธานกรรมการเป็นส่วนใหญ่ เช่น ชำระประวัติศาสตร์ไทย จัดพิมพ์เอกสารประวัติศาสตร์ วรรณคดี วัฒนธรรม เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ มี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์ เกษตรศาสตร์ และศิลปากร เป็นผู้บรรยายวิชานิติศาสตร์ พณิชยศาสตร์ ฯลฯ ในมหาวิทยาลัย ปาฐกถาที่ท่านแสดงในสถานที่สำคัญ ๆ เพื่อชาวต่างชาติเข้าใจคนไทยและชาติไทยในด้านต่าง ๆ มีเรื่องของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ของไทยนั้น อุดมด้วยสาระความรู้ที่ควรฟังควรอ่าน

ในด้านการธนาคาร ด้านการพาณิชย์ บัญชี เศรษฐกิจ ตลอดจนงานด้านพลังงานแห่งชาติ สภาความมั่นคงของชาติ ท่านดำรงตำแหน่งประธานกรรมการ หรือที่ปรึกษาของคณะกรรมการเป็นส่วนใหญ่

ด้านกิจการของสถาบันการกุศลนั้น ท่านเป็นทั้งผู้แทน และเลขาธิการของสภากาชาดไทย เลขาธิการมูลนิธิอานันทมหิดล ฯลฯ สโมสรโรตารี่กรุงเทพฯ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๓—๒๕๐๖ ท่านดำรงตำแหน่งประธานและตำแหน่งสำคัญของสโมสรโรตารี่กรุงเทพฯ และเขตภูมิภาคนี้ ทั้งยังได้เป็นรองประธานโรตารี่สากลคนที่ ๒ อีกด้วย ซึ่งงานเหล่านี้นับเป็นงานช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ทั่วโลก

งานสำคัญอันเป็นราชการพิเศษระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๒—๒๕๐๕ คือ ได้ร่วมโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ อยู่ในคณะราชบริพารในคราวเสด็จฯ เยือนประเทศต่าง ๆ

ภรรยาของท่าน คือ คุณหญิงลิน ศรีวิสารวาจา เป็นแพทย์หญิงคนแรกของไทย ท่านเป็นแพทย์ของสูตินรีเวช ซึ่งได้รับปริญญาจากมหาวิทยาลัยลอนดอน ประเทศอังกฤษ เป็นผู้บำเพ็ญประโยชน์ในการปฏิบัติงานการแพทย์ในสภากาชาดไทย โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และมีความชำนาญทางการรักษาโรคเด็กด้วย จนเป็นที่นิยมของคนไข้สตรี แต่คุณหญิงลิน ได้ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจาได้อบรมเลี้ยงดูบุตรธิดาทั้ง ๓ คน ซึ่งยังอ่อนวัยมาด้วยดี จนเติบโตมีหลักฐานให้ท่านได้ชื่นชมลูกหลานตราบจนท่านถึงอนิจกรรม

พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา ได้บำเพ็ญคุณงามความดีเป็นประโยชน์อเนกประการแด่ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ มาตลอดชีวิตของท่าน เพราะท่านศึกษาพระพุทธศาสนาและขนบประเพณีของคนไทย รู้ความเป็นไปของชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา ท่านจึงยึดพระธรรมเป็นหลักในการปฏิบัติงานปาฐกถาภาษาอังกฤษเรื่อง “พระมหากษัตริย์ในประเทศไทย” ซึ่งท่าน

แสดงให้สมาคมชาวอเมริกันในกรุงเทพฯ ฟัง เมื่อ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๙ นั้น บรรยายถึงความสำคัญของพระมหากษัตริย์ต่อรัฐและต่อประชาชนไทย ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยหลักทศพิธราชธรรม และประพฤทธิธรรม ๔ มาแต่โบราณกาลตราบปัจจุบัน และท่านได้แปลไว้เป็นภาษาไทย มีความสำคัญลงท้ายปาฐกถาเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่ง ขออนุญาตทายาทของท่าน คัดมาดังนี้

"...นับตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ มา เราได้ใช้ระบอบปกครองแบบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญแล้ว พระราชอำนาจและพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ก็เป็นไปตามที่กำหนดในรัฐธรรมนูญ แต่พระราชประเพณีเกี่ยวกับตำแหน่งหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ยังคงดำรงอยู่ พระมหากษัตริย์ของเรายังรักษาไว้ซึ่งทศพิธราชธรรมและประพฤทธิธรรมข้างต้นนั้น เพราะว่าที่แท้แล้วธรรมะเหล่านี้เป็นหลักชัยของการปกครองที่ดี อันวัตถุประสงค์ของการปกครองทั้งหลาย ก็เพื่อจะประสาทความสุขและความร่มเย็นแก่อาณาประชาราษฎร รัฐบาลใดปกครองได้ผลดังกล่าวนี้แล้วก็นับได้ว่า ได้ปฏิบัติหน้าที่ที่ต้องปฏิบัตินั้นครบถ้วนแล้ว ฉะนั้น หลักที่จะวินิจฉัยว่า รัฐบาลใดจะดีหรือไม่นั้นย่อมอยู่ที่ผลของการที่ได้ดำเนินการปกครองมา หาได้อยู่ที่รูปหรือระบบการปกครองไม่ ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขอนำถ้อยคำตอนหนึ่งจากคำประพันธ์ของจินตกวีอังกฤษ อเล็กซานเดอร์โป๊ป ซึ่งเพื่อนผู้เป็นนักประพันธ์ได้ถอดเป็นพากย์ไทยไว้แล้ว มากล่าว ณ ที่นี้

ระบอบใดจะเลิศประเสริฐสุด ปล่อยมนุษย์งมโง่โต้เถียงได้
แต่ระบอบที่ดีที่สุดไซร้ คือที่ได้ผลประเสริฐเลิศสุดเอย"

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๙ มีนาคม ๒๕๓๒

เอื้อ สุนทรสนาน
นักดนตรีเอก

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ เรียบเรียง

ท่านกวีเอกสุนทรภู่ ได้รจนาสดุดี ดนตรี ไว้ว่า

"อันดนตรีมีคุณทุกอย่างไป ย่อมใช้ได้ดังจินดาค่าบุรินทร์"

ความข้อนี้ นักดนตรีเอกคนหนึ่งของไทยในยุคปัจจุบัน ได้พิสูจน์ให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ชัดแก่มหาชนชาวไทย โดยได้ใช้ดนตรีเป็นเครื่องสร้างเกียรติประวัติและความสำเร็จอย่างสูงสุดให้แก่ชีวิต จนแม้ชีวิตจะหาไม่แล้ว แต่ชื่อเสียงเกียรติคุณก็ยังเป็นที่กล่าวขวัญถึง

นักดนตรีผู้นั้น คือ *เอื้อ สุนทรสนาน* หรือที่รู้จักกันเป็นอย่างดีในนาม *"สุนทราภรณ์"* ซึ่งประวัติชีวิตและผลงานของท่านผู้นี้ เป็นเรื่องที่น่าสนใจและเป็นบุคคลที่เป็นแบบฉบับแห่งความมุ่งมั่นและการสร้างสรรค์ผลงาน ควรแก่การยกย่องและถือเป็นแบบอย่างได้

เอื้อ สุนทรสนาน เป็นชาวสมุทรสงคราม เกิดที่ตำบลโรงหวี อำเภออัมพวา เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๕๓ เป็นบุตรของนายดี และนางแส สุนทรสนาน ซึ่งมีอาชีพเป็นชาวสวน และนายดีผู้เป็นบิดานั้น ยังมีความสามารถพิเศษในการแกะสลักหนังใหญ่ด้วย

เป็นที่น่าสนใจมากที่อำเภออัมพวา สถานที่เกิดของ เอื้อ สุนทรสนาน นั้น เป็นนิวาสสถานที่ให้กำเนิดศิลปินนักดนตรีคนสำคัญนับแต่พระมหากษัตริย์จนถึงชนสามัญหลายท่าน คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผู้ทรงเป็นอัครศิลปิน ผู้ทรงพระราชนิพนธ์เพลง บุหลันลอยเลื่อน อันมีความไพเราะอย่างยิ่ง หลวงประดิษฐ์ไพเราะ นักดนตรีเอกผู้มีผลงานด้านดนตรีไทยที่ลือเลื่องก็ถือกำเนิด ณ ดินแดนที่อาจกล่าวได้ว่าเป็นดินแดนแห่งนักดนตรี

เอื้อ สุนทรสนาน ได้รับการศึกษาเบื้องต้นที่ จังหวัดสมุทรสงคราม คือที่โรงเรียนวัดใหม่ราษฎร์บูรณะเพียงปีเศษ แล้วได้เข้ามาอยู่กับหมื่นไพเราะพจมาน พี่ชาย ที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ เข้าศึกษาที่โรงเรียนวัดระฆังโฆษิตาราม จนจบชั้นประถม แล้วได้เข้าเรียนที่โรงเรียนพรานหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ก่อตั้งขึ้นที่สวนมิสกวัน เพื่อสอนดนตรีทุกประเภท โรงเรียนพรานหลวงนี้ มีพระเจนดุริยางค์เป็นอาจารย์ใหญ่ ครูผู้ฝึกสอนคนสำคัญ คือ ครูโฉลก เนตรสุด

เอื้อ สุนทรสนาน นั้น สนใจและถนัดดนตรีฝรั่ง มีความมานะพยายามจนเป็นที่สนใจชื่นชมของบรรดาครูอาจารย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้ขึ้นชั้นมัธยม ๖ แล้ว พระเจนดุริยางค์ อาจารย์ใหญ่ได้เห็นแววความสามารถ ประสงค์จะปลูกฝังให้ เอื้อ สุนทรสนาน เชี่ยวชาญเป็นนักดนตรีที่มีความสามารถ จึงได้กำหนดให้ เอื้อ สุนทรสนาน เรียนดนตรีเต็มวันโดยไม่ต้องเรียนวิชาสามัญ เพื่อให้มีเวลาฝึกฝนและศึกษาเครื่องดนตรีได้เต็มที่ เอื้อ สุนทรสนาน จึงมีความสามารถและชำนาญในการดนตรีเพิ่มขึ้นตามลำดับ เป็นที่ชื่นชอบของคณาจารย์เป็นอันมาก

ถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ เอื้อ สุนทรสนาน ได้แสดงความสามารถในด้านดนตรี ให้เป็นที่ประจักษ์แก่คณาจารย์ทั้งหลาย จนได้รับการบรรจุเข้ารับราชการครั้งแรก เป็นนักดนตรีประจำกองเครื่องสายฝรั่งหลวง ในกรมมหรสพ กระทรวงวัง มีตำแหน่งเป็น *"เด็กชา"* ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้เลื่อนฐานะขึ้นเป็นนักดนตรีเล่นในวงใหญ่ได้ และ พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้เลื่อนขึ้นเป็น *"พันเด็กชาตรี"* พ.ศ. ๒๔๗๒ เลื่อนตำแหน่งเป็น *"พันเด็กชาโท"* พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้โอนไปรับราชการในกองมหรสพ กรมศิลปากร

พ.ศ. ๒๔๗๙ ชีวิตของ เอื้อ สุนทรสนาน ได้เริ่มเข้าสู่ก้าวแรกของการมีชื่อเสียง โดยได้ร่วมงานบรรเลงดนตรีประกอบเพลงในภาพยนตร์เป็นเรื่องแรก คือ เรื่องถ่านไฟเก่า ที่บริษัทภาพยนตร์ไทยฟิล์ม ซึ่งเป็นบริษัทร่วมทุนระหว่าง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภาณุพันธ์ยุคลหลวงสุขุมนัยประดิษฐ์ นายพจน์ สารสิน และนายชาญ บุนนาค ร่วมกันก่อตั้งขึ้น และเอื้อ สุนทรสนาน ได้เริ่มก้าวเข้าสู่อาชีพนักร้อง ควบคู่ไปกับอาชีพนักดนตรีด้วย คือได้ร้องเพลง *"ในฝัน"* แทนเสียงพระเอกของภาพยนตร์เรื่องนี้เป็นเพลงแรก ซึ่งได้รับความนิยมอย่างมาก ต่อมา จึงได้ตั้งวงดนตรี "ไทยฟิล์ม" เพื่อจะร่วมงานกับบริษัทภาพยนตร์ เป็นการเริ่มแรกของวงดนตรีของ เอื้อ สุนทรสนาน แต่น่าเสียดายที่วงดนตรีวงนี้มีอายุเพียงปีเศษ ก็เลิกล้มไป เนื่องจากบริษัทไทยฟิล์มต้องเลิกล้มกิจการ

พ.ศ. ๒๔๘๒ วงดนตรีของ เอื้อ สุนทรสนาน ที่กรมศิลปากรได้ย้ายโอนไปสังกัดกรมโฆษณาการ โดยมี เอื้อ สุนทรสนาน เป็นหัวหน้าวงในระยะนั้น สังคมกรุงเทพฯ นิยมฟังการบรรเลงวงดนตรีตามโรงภาพยนตร์ และในสถานเริงรมย์ยามค่ำคืน ก็นิยมการลีลาศโดยมีดนตรีและนักร้องขับร้อง เอื้อ สุนทรสนาน ได้นำวงดนตรีไปบรรเลงที่โรงภาพยนตร์โอเดียน ได้รับความนิยมจากมหาชนสูงมาก ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ นั้นเองจึงก่อตั้งวงดนตรีส่วนตัวขึ้นใหม่ ให้ชื่อว่า *"วงสุนทราภรณ์"* ซึ่งเป็นชื่อที่ใช้มาจนถึงปัจจุบัน

ชื่อ *"สุนทราภรณ์"* นี้เป็นทั้งชื่อวงดนตรี และเป็นนามแฝงของ เอื้อ สุนทรสนาน ในการขับร้องเพลง ชื่อนี้มีประวัติเกี่ยวกับชีวิตส่วนตัวของ เอื้อ สุนทรสนาน ด้วย โดยได้นำคำในนามสกุลของตน ไปผสมกับคำว่า *"อาภรณ์"* ซึ่งเป็นชื่อของสตรีผู้เป็นที่รัก คือ *"อาภรณ์ กรรณสูต"*

ชีวิตรักของ เอื้อ สุนทรสนาน ต้องฝ่าฟันอุปสรรคอย่างมาก เนื่องด้วยในระยะนั้น อาชีพนักร้องและนักดนตรี ยังไม่เป็นที่ยกย่องในวงสังคมเช่นในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมา เอื้อ สุนทรสนาน ก็ได้ร่วมชีวิตกับ อาภรณ์ กรรณสูต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ และได้เป็นคู่ชีวิตร่วมทุกข์ร่วมสุขกันตราบจน เอื้อ สุนทรสนาน ถึงแก่กรรม มีธิดาเพียงคนเดียว คือ อติพร เสนะวงศ์ ซึ่งได้สืบทอดเป็นผู้ดูแลกิจการวงดนตรีสุนทราภรณ์ และโรงเรียนสุนทราภรณ์การดนตรี ในปัจจุบัน

เอื้อ สุนทรสนาน รับราชการที่กรมโฆษณาการ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๒ เป็นต้นมา จนครบเกษียณอายุ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ กรมโฆษณาการนี้ ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น กรมประชาสัมพันธ์ แม้ว่า เอื้อ สุนทรสนาน จะมีชื่อเสียงโด่งดังขึ้นตามลำดับในด้านดนตรีและเพลง แต่ในวิถีทางราชการนั้น เอื้อ สุนทรสนาน ได้ดำรงตำแหน่งสูงสุดเพียงระดับ หัวหน้าแผนกบันเทิงต่างประเทศ เท่านั้น เอื้อ สุนทรสนาน อยู่ในตำแหน่งนี้ จนถึงปลดเกษียณ แต่กรมประชาสัมพันธ์ก็ยังจ้างเป็นผู้เชี่ยวชาญการดนตรี

ต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๑๖ ในระหว่างนั้น วงดนตรี สุนทราภรณ์ มีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่นิยมของนักฟังเพลงมาก

เอื้อ สุนทรสนาน มีความเชี่ยวชาญในการเล่นเครื่องดนตรีไวโอลีน และสามารถใช้ไวโอลีนในการนำวง

เอื้อ สุนทรสนาน เป็นนักดนตรีผู้ยิ่งใหญ่ของไทย มีผลงานเพลงอันเป็นอมตะ รวมทั้งสิ้นประมาณถึง ๒,๐๐๐ เพลง เพลงแรกที่แต่งคือ *ยอดตองต้องลม* แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ในจำนวนที่แต่มีเพลงถวายพระพร *"ราชาเป็นสง่าแห่งแคว้น"* ซึ่งแต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ ด้วย เพลงส่วนหนึ่งที่แต่งนั้น เอื้อ สุนทรสนาน ได้นำทำนองเพลงไทยมาดัดแปลงทำนองเพลงไทยสากล และบางเพลงก็นำบทกวีนิพนธ์จากวรรณคดีที่มีชื่อเสียงมาเป็นเนื้อร้อง ผู้ที่เป็นกำลังสำคัญที่ช่วยให้เพลงของ เอื้อ สุนทรสนาน ได้รับความนิยมสูงสุด คือ แก้ว อัจฉริยกุล ผู้ซึ่งได้แต่งเนื้อร้องให้แก่ทำนองเพลงของ เอื้อ สุนทรสนาน อย่างไพเราะกระทัดรัด มีเนื้อหาสาระและทำนองเพลงสอดคล้องกับท่วงทำนอง ถ้อยคำมีระดับเสียงและรับส่งสัมผัสประสานกลมกลืนกับทำนองเพลงอย่างงดงาม สามารถสร้างอารมณ์สะเทือนใจ ตลอดจนสร้างจินตนาการจากเสียงดนตรีและคำร้องได้อย่างน่าชื่นชม ดังนั้นเพลงส่วนมากที่ เอื้อ สุนทรสนาน แต่งทำนอง และแก้ว อัจฉริยกุล แต่งเนื้อร้อง จึงยังเป็นที่นิยมสืบต่อมาจนถึงปัจจุบันอย่างไม่เสื่อมคลาย นอกจาก แก้ว อัจฉริยกุล แล้ว ก็ยังมีผู้ร่วมงานแต่งเนื้อร้องเพลงอีกหลายคน เช่น "ธาตรี" ชอุ่ม ปัญจพรรค์ ศรีสวัสดิ์ พิจิตรคุรุการ พร พิรุณ สุรัช พุกกะเวส เป็นต้น

เอื้อ สุนทรสนาน มิได้เป็นเพียงศิลปิน นักประพันธ์เพลง และนักร้อง เท่านั้น คุณสมบัติที่ส่งให้เกียรติคุณของ เอื้อ สุนทรสนาน ยั่งยืนมาจนถึงทุกวันนี้ คือ การเป็น *"ครู"* ถ่ายทอดความรู้ ปลูกฝังบุคคลในวงการของตน ให้มีความรู้ความสามารถและความชำนาญเพิ่มพูนขึ้นจนถึงระดับมาตรฐาน นักดนตรีและนักร้องที่ร่วมงานกับ เอื้อ สุนทรสนาน จึงได้รับความนิยมจากมหาชนเป็นอย่างสูง สามารถรักษาคุณภาพของผลงานมาได้จนถึงปัจจุบัน และบางกลุ่มก็แยกตนจากวงสุนทราภรณ์ไปก่อตั้งวงดนตรีสร้างสรรค์ผลงานด้านดนตรีและการขับร้องต่อไป นักร้องที่มีชื่อเสียงที่ได้รับการปลูกฝังส่งเสริมจาก เอื้อ สุนทรสนาน เช่น มัณฑนา โมรากุล, สุปาณี พุกสมบูรณ์, จันทนา โอบายวาท, จุรี โอศิริ, เพ็ญศรี พุ่มชูศรี, ชวลี ช่วงวิทย์, รวงทอง ทองลั่นทม, ศรีสุดา รัชตะวรรณ, วินัย จุละบุษปะ, เลิศ ประสมทรัพย์, บุษยา รังสี, พรศุลี วิชเวท เป็นต้น

มรดกทางการศึกษาดนตรีและขับร้อง ที่ เอื้อ สุนทรสนาน ได้ฝากเป็นผลงานสำคัญ คือ โรงเรียนสุนทราภรณ์การดนตรี ซึ่งเปิดดำเนินการเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ ได้ฝึกอบรมนักร้องนักดนตรีให้มีความสามารถในระดับมาตรฐาน เป็นการสร้างนักร้องนักดนตรีที่มีคุณภาพรับช่วงสืบทอดงานทดแทนคนรุ่นก่อน ๆ ที่แก่ชรา ย่อหย่อนความสามารถลงตามวัยหรือล่วงลับไป นับจนถึงปัจจุบันมีนักร้องนักดนตรีอาชีพ ได้ผ่านการอบรมจากโรงเรียนสุนทราภรณ์การดนตรี นับพัน ๆ คนแล้ว

นอกจากก่อตั้งโรงเรียนการดนตรี เอื้อ สุนทรสนาน ยังเป็นผู้ร่วมก่อตั้ง ชมรมดนตรี และต่อมาได้พัฒนาก่อตั้งเป็น สมาคมดนตรีแห่งประเทศไทย และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ รับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมาคมนี้ เป็นสถาบันทางดนตรีที่รวมศิลปินนักร้อง นักดนตรี มีวัตถุประสงค์ช่วยเหลือคุ้มครองสิทธิและเผยแพร่เกียรติคุณของอาชีพศิลปินด้านดนตรี จะเห็นได้ว่า เมื่อ เอื้อ สุนทรสนาน ประสบความสำเร็จในอาชีพนักดนตรีและนักร้องแล้ว ก็มิได้เอาตัวรอดแต่เพียงผู้เดียว แต่ยังได้ร่วมมือแผ่เผื่อเกื้อกูลประโยชน์ไปสู่ผู้ร่วมอาชีพและร่วมวงการดนตรี เป็นประโยชน์แก่ส่วนรวมด้วย.

เอื้อ สุนทรสนาน เป็นนักดนตรีและนักร้อง ที่นับได้ว่า มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุดของเมืองไทย จะเห็นได้จากการที่ได้รับเกียรติยศในฐานะศิลปินตัวอย่าง สาขาผู้ประพันธ์เพลง ได้รับพระราชทานแผ่นเสียงทองคำเกียรติยศ ถึง ๔ ครั้ง เป็นนักดนตรีที่นำเกียรติอย่างสูงมาสู่วงการดนตรี โดยได้รับพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว นานัปการ เช่น พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อัญเชิญ เพลงพระราชนิพนธ์มาบรรเลงเผยแพร่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเพลงนำวงดนตรี ในโอกาสครบรอบ ๒๐ ปี ของวงดนตรีสุนทราภรณ์ ซึ่งยังอัญเชิญมาบรรเลงเป็นเพลงประจำวงจนถึงทุกวันนี้ ครั้นถึงโอกาสครบรอบ ๓๐ ปี ของวง ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นักร้อง นักดนตรี นักแต่งเพลง ตลอดจนคณะครูนักเรียนโรงเรียนสุนทราภรณ์การดนตรี เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระราชทานพระบรมราโชวาท และพระราชทานเสมาทองคำ พระปรมาภิไธยย่อ ภปร. แก่เอื้อ สุนทรสนาน หัวหน้าวงด้วย

นอกจากนั้น เอื้อ สุนทรสนาน ยังได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นมงคลยิ่งตามลำดับคือ เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย เบญจมาภรณ์ช้างเผือก เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้น ๕ เหรียญจักรพรรดิมาลา จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก และเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๘ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้าวิเศษ ซึ่งนับได้ว่าเป็นเกียรติยศสูงสุดแก่ชีวิตนักดนตรี และแก่วงศ์ตระกูล สุนทรสนานด้วย

แม้ เอื้อ สุนทรสนาน จะถึงแก่กรรมแล้ว แต่นาม เอื้อ สุนทรสนาน หรือ *"สุนทราภรณ์"* และผลงานเพลงที่ประพันธ์ไว้ รวมทั้งเสียงขับร้องบรรเลงดนตรี ยังดำรงคงอยู่จนถึงทุกวันนี้ นำความเพลิดเพลินชื่นชมในสุนทรีย์รสของดนตรีและการขับร้อง มาสู่มหาชนชาวไทยอย่างไม่มีวันเสื่อมคลาย ทายาทของ เอื้อ สุนทรสนาน คือ นางอาภรณ์ สุนทรสนาน ภริยา และนางอติพร เสนะวงศ์ ธิดา จึงร่วมมือกับกรมศิลปากร ก่อตั้งห้องโสตทัศนวัสดุ *"สุนทราภรณ์"* ขึ้นไว้ใน หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ และได้มอบไวโอลินคู่ชีพของ เอื้อ สุนทรสนาน ไว้ด้วย เพื่อเผยแพร่เกียรติคุณของ เอื้อ สุนทรสนาน และส่งเสริมการศึกษาหาความรู้ความเพลิดเพลินด้านดนตรี และโสตทัศนวัสดุ เป็นการสืบทอดอุดมการณ์ของ เอื้อ สุนทรสนาน ในการสร้างสรรค์คุณประโยชน์ให้แก่เยาวชนและประชาชนของชาติต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง

ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๒ นี้ วงดนตรีสุนทราภรณ์ จะมีอายุครบ ๕๐ ปี กรมศิลปากรร่วมกับทายาทของ เอื้อ สุนทรสนาน ได้ดำริจัดงานเฉลิมฉลองขึ้น เรียกว่า *"งานสุนทราภรณ์ครึ่งศตวรรษ"* ในการนี้ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร จะจัดสัมมนาสุนทราภรณ์วิชาการ

เกี่ยวกับคุณค่าและสุนทรียภาพของดนตรีและคีตกวีนิพนธ์จากผลงานของวงดนตรีสุนทราภรณ์ กำหนดการสัมมนาในวันที่ ๑๖—๑๗ มิถุนายน ศกนี้ ณ หอสมุดแห่งชาติ และจัดการบรรเลงเพลง สุนทราภรณ์ ที่โรงละครแห่งชาติ วันที่ ๑๗ มิถุนายน ตลอดจนจะจัดการบรรเลงเพลงสุนทราภรณ์ครั้งสำคัญ เพื่อจัดงานเฉลิมฉลองวาระ ๕๐ ปี สุนทราภรณ์ ขึ้นอีกครั้งหนึ่งในเดือนพฤศจิกายน ๒๕๓๒ นี้

จึงขอเชิญชวนท่านผู้สนใจร่วมรำลึกถึงเกียรติคุณของ เอื้อ สุนทรสนาน หรือ "สุนทราภรณ์" ในฐานะบุคคลสำคัญที่ได้สร้างสรรค์ผลงานอันมีคุณค่าไว้เป็นมรดกศิลปวัฒนธรรมไทย ซึ่งจะดำรงคงอยู่ยั่งยืนต่อไปตลอดกาลนาน.

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๕๓๒

นายสุกิจ นิมมานเหมินท์

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

เมื่อนายสุกิจ นิมมานเหมินท์ ได้กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรมด้วยโรคหัวใจวาย ณ วันจันทร์ที่ ๒ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๙ นั้น ความทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน พระบรมราชานุเคราะห์ และพระราชทานโกศไม้สิบสอง เลื่อนเกียรติยศแก่ศพของนายสุกิจ นิมมานเหมินท์ ครอบครัวของผู้วายชนม์สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้นหาที่สิ้นสุดมิได้ ความรำลึกในพระเดชพระคุณและความจงรักภักดีต่อเบื้องพระยุคลบาทยิ่งเพิ่มพูนท้นประมาณ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงพระมหากรุณามีพระราชหัตถเลขา แสดงความเศร้าสลดพระราชหฤทัยต่อ คุณหญิงจินดา นิมมานเหมินท์ ผู้ภริยาของผู้วายชนม์

ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตอัญเชิญพระราชกระแสในพระราชหัตถเลขาองค์นั้นมาดังนี้

".....เราขอแสดงความเสียใจกับคุณหญิงและครอบครัวของคุณสุกิจฯ ในการที่คุณสุกิจฯ ถึงแก่อนิจกรรมอย่างกระทันหัน

คุณสุกิจเป็นผู้ที่มีความรู้สูง เป็นที่ยกย่องในวงการศึกษาทั้งในและต่างประเทศ ได้ปฏิบัติราชการทุกด้านด้วยความสามารถ และซื่อสัตย์สุจริต น่าเสียดายที่เราขาดวุฒิบุคคลไปคนหนึ่ง"

ท่านผู้ฟังผู้มีอายุปัจจุบันไม่ต่ำกว่า ๔๕ ปี คงจำได้ว่า เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานเกียรติและสิริมงคลอันใหญยิ่ง แก่ชุมนุมภาษาไทยของคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อันมีหม่อมราชวงศ์สุมนชาติ สวัสดิกุล เป็นประธานชุมนุม คือได้เสด็จพระราชดำเนินตามคำกราบบังคมทูลฯ อัญเชิญ เป็นประธานในการอภิปรายเรื่อง "ปัญหาภาษาไทย" จัดขึ้นที่ตึกอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พระองค์ทรงร่วมอภิปรายด้วยพระปรีชาสามารถ ในด้านภาษาไทยและวรรณคดีในครั้งนั้นเป็นที่ประจักษ์อย่างอัศจรรย์แก่ผู้ที่ได้เฝ้าฯ ในวันนั้นเป็นที่ชื่นชมยินดีและภาคภูมิใจแก่ชาวไทยทั่วหน้า ศาสตราจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์ เป็นผู้หนึ่งที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตร่วมอภิปรายในปัญหาเรื่องนั้นด้วย ความรอบรู้อย่างลึกซึ้งในคำภาษาไทย ภาษาภารตะมี บาลี สันสกฤต ฮินดี ฯลฯ ตลอดจนภาษาของยุโรป เกี่ยวกับถ้อยคำที่กล่าวถึงในเรื่องอภิปราย การใช้ถ้อยคำโวหาร แช่มชัด คมคาย ประกอบด้วยอารมย์ขันของท่าน เป็นที่พอพระราชหฤทัยและสำราญพระราชหฤทัยยิ่งนัก ทรงยกย่องว่าศาสตราจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์ เป็นผู้รู้แท้ในด้านภาษาไทย และภาษาของชาติอื่น ๆ เช่น อินเดีย ดียิ่ง

"วุฒิบุคคล" ในพระราชหัตถเลขาที่เชิญมาตอนต้นบทก็คือ นายสุกิจ นิมมานเหมินท์ ท่านผู้นี้เป็นนักปราชญ์ รอบรู้ในวิทยาการหลายด้าน การสูญเสียบุคคลสำคัญผู้นี้ไปจึงเป็นที่เสียดาย

อย่างยิ่งในหมู่ญาติมิตร ลูกศิษย์และผู้สนใจฟังคำบรรยายอ่านบทความเรื่องราวที่ท่านพูดท่านเขียน เพราะท่านให้ความรู้ความคิดกว้างขวางหลายด้านหลายประการ มีการศึกษา วิทยาศาสตร์ อักษรศาสตร์ ศาสตร์อื่น ๆ มีวิศวกรรมศาสตร์ ฯลฯ ความรู้พิเศษด้านพฤกษชาติ ปักษิณวิทยา ฯลฯ ตลอดจนการต่างประเทศ การเมือง และได้ประจักษ์ในการปฏิบัติหน้าที่อย่างซื่อตรง แต่รู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของคน ท่านซื่อสัตย์ยิ่งนักต่อ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ตลอดเวลาต่อปีต่อวันแห่งอายุของท่าน

ถิ่นกำเนิดของนายสุกิจ นิมมานเหมินท์ อยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอเมือง ตำบลช้างม่อย การศึกษาของท่านเริ่มต้นที่จังหวัดเชียงใหม่ แล้วมาเรียนต่อที่กรุงเทพมหานคร โรงเรียนอัสสัมชัญ ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๔ บิดามารดาของท่านส่งไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ สำเร็จปริญญาโทวิศวกรรมศาสตร์จากมหาวิทยาลัยลอนดอน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ และได้รับประกาศนียบัตรวิศวกรรมโยธาจากสถาบันแบตเตอร์ซีโพลีเทคนิค

เมื่อกลับมาถึงเมืองไทยได้เข้ารับราชการในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สอนวิชาฟิสิกส์และไฮโดรลิคส์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านทำหน้าที่บรรณารักษ์ห้องสมุด ครั้งนั้นได้นำระบบใหม่ในการจัดห้องสมุดมาใช้ ในเวลาต่อมาทำหน้าที่เป็นเลขานุการของคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ ใน พ.ศ. ๒๔๘๑ ทำหน้าที่เลขาธิการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๔๘๓ รักษาการคณบดีคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ โดยทำหน้าที่หัวหน้าแผนกคณิตศาสตร์ และกรรมการสภามหาวิทยาลัย ทั้งยังเป็นอาจารย์พิเศษของโรงเรียนนายร้อยเทคนิคในครั้งนั้น ในด้านวิชาการ ท่านได้รับพระราชทานตำแหน่ง ศาสตราจารย์สยามสมาคมอันเป็นสมาคมทางวิชาการได้เลือกท่านเป็นอุปนายกของสมาคม

ต่อมาทางรัฐบาลได้ขอตัวศาสตราจารย์ สุกิจ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ไปเป็นอธิบดีกรมอาชีวศึกษา เมื่อประเทศไทยเปลี่ยนการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ท่านได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกพฤฒิสภา ความรักและภักดีต่อสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ พาให้ท่านเข้าสู่วงการเมือง ได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดเชียงใหม่บ้านเกิดของท่านถึง ๓ ครั้ง ได้รับการแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีสั่งราชการกระทรวงศึกษาธิการ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐการ หัวหน้าพรรคสหภูมิ และตำแหน่งสุดท้ายของชีวิตการเมือง ได้รับตำแหน่งรองนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐการ

พ.ศ. ๒๕๐๒ รัฐบาลมอบหน้าที่พิเศษให้ไปเป็นเอกอัครราชทูตไทยประจำประเทศอินเดียและอัครราชทูตไทยประจำเนปาล อัฟกานิสถาน ศรีลังกา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๖ ย้ายไปเป็นเอกอัครราชทูตประจำสหรัฐอเมริกาแล้วเกษียณอายุราชการเมื่อ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๐

ถ้าจะเรียบเรียงตำแหน่งสำคัญ ๆ ที่ท่านได้รับแต่งตั้ง ด้วยเหตุเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ และปรีชาสามารถประกอบด้วยอุปนิสัยใจคอ และชื่อเสียงอันดีงาม ก็พอจะเลือกเฉพาะตำแหน่งด้านวิชาการมาให้เห็นพอควร ดังนี้

นายกราชบัณฑิตยสถาน

นายกสภามหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ประธานกรรมการการศึกษาแห่งชาติ
ประธานกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย
ประธานกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์
ประธานโครงการมหาวิทยาลัยทางอากาศ (ยังสืบงานมาจนบัดนี้)
ประธานอาศรมวัฒนธรรมไทย—ภารต
นายกสมาคมเพื่อรักษาสมบัติวัฒนธรรม
นายกสมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม
นายกสมาคมเกียรตินิยมอาชีวศึกษา
อุปนายกสยามสมาคม

ฯลฯ

บทความนี้แสดงให้เห็นตำแหน่งหน้าที่การงานของ ศาสตราจารย์ ดร. สุกิจ นิมมานเหมินท์ มาค่อนข้างจะยืดยาว ก็เพื่อให้ท่านผู้ฟังที่นับถือได้รำลึกว่า คุณวุฒิดั้งเดิมที่ท่านได้รับจากการศึกษานั้นคือ วิศวกรรมศาสตร์ เป็นอาจารย์สอนวิชาฟิสิกส์, ไฮโดรลิคส์ และคณิตศาสตร์อย่างเชี่ยวชาญ จนเป็นที่ทราบกันดีในหมู่ลูกศิษย์ และมิตรสหาย แต่ความรู้ด้านอื่นซึ่งท่านเชี่ยวชาญอย่างลึกซึ้ง มีอักษรศาสตร์ โดยเฉพาะทางวรรณคดี ภาษา ศิลปวัฒนธรรมไทย ตลอดจนพฤกษศาสตร์ สัตวศาสตร์ นั้น ท่านรักที่จะเรียนรู้ ค้นคว้าด้วยการอ่านและอ่านอย่างละเอียดละออมีความจดจำดีเลิศในเรื่องที่อ่าน การปฏิบัติอย่างประณีตละเอียดละออรู้ต้นรู้ปลายอย่างบุคคลน้อยคนที่จะรู้และทำได้อย่างท่าน หนังสือไทยและต่างประเทศโดยเฉพาะเกี่ยวกับเรื่องเมืองไทยนั้น ท่านสะสมไว้ในบ้านของท่านเอง มีจำนวนมากกว่า ๕,๐๐๐ เล่ม บางเล่มที่เกี่ยวกับเรื่องของเมืองไทยในอดีต ซึ่งไม่มีในหอสมุดของชาติ แต่ท่านได้พบเห็นในต่างประเทศ ก็ซื้อหามาด้วยราคาแพง ท่านมักจะพูดถึงเรื่องนี้ว่า "ยอมอดอยากไปหลายวันเพื่อซื้อหนังสือเล่มนี้"

ศาสตราจารย์ สุกิจ นิมมานเหมินท์ เป็นทั้งนักพูด นักเขียน ความรู้ที่ท่านบรรยายให้แก่ผู้อ่าน ผู้ฟังนั้น มีมากมายหลายเรื่องในแต่ละเรื่องของบทพูด บทเรียนอันเป็นบทความสั้น ๆ ก็ดี เป็นเรื่องยาวก็ดีท่านจะแทรกความรู้อื่น ๆ ที่เกี่ยวโยงกับเนื้อหา บางทีเป็นอุปมาโวหารประกอบ บางแห่งก็เป็นเรื่องอื่นสาธกย่อ ๆ ประกอบเนื้อหาเพื่อความเข้าใจชัดเจนถ้อยคำ โวหาร มีทั้งสาระความรู้หลัก ความคิดเห็น แง่คิด และอารมณ์ขันทิ้งไว้ให้ผู้อ่าน ผู้ฟัง ข้อคิดในด้าน ธรรมะ อธรรม ในความรักที่จะเรียนรู้ ความรักชาติบ้านเมือง และรักสมบัติมีค่าของคนไทย บางทีก็เตือนสติคนไทยผู้กำลังลืมตัว เพลิดเพลินกับวัตถุ ค่านิยม ศิลปวัฒนธรรมสมัยใหม่ โดยมิได้ยับยั้งนึกถึงคุณค่าของวิธีการที่บรรพบุรุษสร้างสม ปรับปรุงนำของชาติอื่นมาใช้อย่างแบบไทย ๆ พาให้ผู้อ่านผู้ฟังต้องย้อนคิดหรือตีความเรื่องราวหรือเรื่องของบุคคลที่ท่านอ้างไว้ในคำพูด คำเขียน แล้วก็เกิดสติปัญญาขึ้น ภาคภูมิใจในชาติไทย ความเป็นคนไทยที่ตนมีอยู่เป็นอยู่

บทนำหนังสือเรื่อง "คนแซ่หลี" บทนิพนธ์เรื่องยาวของท่านนั้น เป็นคำสดุดีของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นข้อเขียนที่กินความ อธิบาย ความรอบรู้ และท่วงทำนอง (style) การเขียนของศาสตราจารย์ ดร. สุกิจ นิมมานเหมินท์ ไว้อย่างถูกต้อง และกินความช่วยให้ผู้อ่านพอใจเข้าใจ และเกิดความคิดเห็นสอดคล้องว่า วิธีเขียน วิธีพูดของ ศาสตราจารย์ ดร. สุกิจ นิมมานเหมินท์ เป็นจริงดังนั้นโดยแท้ คำสดุดีดังกล่าวมีอยู่ตอนหนึ่งดังนี้

"สรุปแล้วหนังสือเรื่อง คนแซ่หลี ซึ่งท่านอาจารย์ สุกิจ นิมมานเหมินท์ ได้แต่งขึ้นครั้งนี้เป็นหนังสือที่มีประโยชน์น่าซื้อหาเอาไว้

ประโยชน์ที่เกิดขึ้นนั้น เป็นประโยชน์ในทางปัญญาทางหนึ่ง เพราะมีความรู้ต่าง ๆ และมีแนวความคิดเห็นต่าง ๆ สอดแทรกเอาไว้ ตลอดทั้งเล่ม

ประโยชน์อีกทางหนึ่งนั้นคือ ความบันเทิง ท่านอาจารย์สุกิจ เป็นคนเขียนหนังสือน่าอ่าน อ่านแล้วไม่ขัดหู ไม่ขัดใจ เมื่อได้เริ่มอ่านเข้าแล้วสำนวนในการแต่งหนังสือของท่านก็จะชวนให้ผู้อ่านอ่านได้ตลอดไป โดยไม่เดือดร้อน ยังความเพลิดเพลินให้เกิดขึ้นได้มาก

ผมจึงขอแนะนำให้คนที่ยังไม่ได้อ่านหนังสือเรื่อง "คนแซ่หลี" หรือได้เคยอ่านมาแล้วในรูปบทความ ซึ่งอาจไม่ติดต่อกัน ให้หาอ่านหนังสือเรื่องคนแซ่หลีของท่านอาจารย์ สุกิจ นิมมานเหมินท์ มาอ่านเสีย"

คำคมคายในบทพูดอันเป็นปาฐกถาภาษาอังกฤษ เรื่อง "A Thai's Formular for Happiness" "สูตรแห่งความเป็นสุขของคนไทย" ซึ่งท่านบรรยายให้ชาวอเมริกันฟังเมื่อท่านดำรงตำแหน่งเอกอัครราชทูตไทยในสหรัฐอเมริกานั้น มีความเป็นจริงตามที่ท่านใช้โวหารคมคาย ขบขัน แกมเยาะเย้าไว้ จนเป็นที่ยกย่องของคนอเมริกันและหนังสือพิมพ์อเมริกัน ขอถอดเป็นภาษาไทยดังนี้

"พวกเราชาวไทยมีความสุขสำราญใจมานานกว่าท่านผู้เป็นชาวอเมริกันมากมายหลายร้อยหลายพันปีแล้ว ที่เราหันหน้ามาพึ่งท่านก็เพื่อขอความช่วยเหลือทางเทคนิคต่าง ๆ แต่มิใช่มาแสวงหาความสุขจากท่าน คนไทยมีน้ำใจปรารถนายิ่งนักที่ใครจะได้สอนท่านผู้เป็นชาวอเมริกันได้รู้จักศิลปะแห่งการทำตนให้เป็นสุข"

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๒

วัฒนธรรมไทยที่ดีงาม

นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา เรียบเรียง

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีประวัติความเป็นมาเก่าแก่ช้านานประเทศหนึ่ง จึงมีวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีของตนเอง เป็นระเบียบแบบแผนแสดงถึงความเจริญของชาติ และเมื่อประเทศไทยได้สมาคมกับนานาอารยประเทศ เราก็ยอมรับธรรมเนียมประเพณีบางอย่างที่เราไม่เคยมีแต่จำเป็นที่จะต้องใช้นำมาถือปฏิบัติ หรือบางครั้งก็จำเป็นต้องปรับปรุงธรรมเนียมประเพณีที่ล้าสมัยหรือขัดกับสากลนิยมเพื่อให้ไปกับเขาได้ แต่จะแก้ไขปรับปรุงธรรมเนียมประเพณีอย่างใดเราก็ไม่ได้ละทิ้งลักษณะความเป็นไทยของเราไปจนหมดสิ้น แต่เนื่องจากธรรมเนียมประเพณีของไทยมีมากมายหลายเรื่อง บางเรื่องเป็นเรื่องละเอียดอ่อนต้องปฏิบัติด้วยความระมัดระวัง และควรศึกษาจากเอกสารหรือผู้ทรงคุณวุฒิในเรื่องนั้นจริง ๆ บางเรื่องก็พบเห็นบ่อยครั้งจนเกิดความเคยชินโดยไม่ทราบว่าได้ปฏิบัติคลาดเคลื่อนกันมาทีละน้อย ๆ จนผิดไปจากระเบียบแบบแผนที่ถูกต้องไปมากก็มี คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี จึงขอนำธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามควรปฏิบัติให้ถูกต้องมาเล่าสู่กันฟังตามสมควรแก่เวลา

เนื่องจากประเทศไทยเป็นประเทศที่มีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุขของประเทศมาแต่โบราณกาล ทรงเป็นที่เคารพสักการะผู้ใดจะละเมิดมิได้ เราจึงมีธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ มีหลายคำและใช้ต่างกัน จึงควรศึกษาให้ทราบความหมายที่ชัดเจน เช่น

"พระปรมาภิไธย" หมายถึง พระนามพระมหากษัตริย์ที่จารึกในแผ่นพระสุพรรณบัฏถวายในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก อาทิ พระปรมาภิไธยรัชกาลปัจจุบันอย่างเต็มมีดังนี้ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศร รามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร พระปรมาภิไธยอย่างย่อคือ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร อักษรพระปรมาภิไธยย่อได้แก่ ภ.ป.ร.

ส่วนพระนามพระมหากษัตริย์ที่มีขึ้นภายหลังนอกเหนือไปจากที่จารึกถวายในพระสุพรรณบัฏ หรือทรงลงพระนามเดิมในพระราชหัตถเลขา ดังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลงพระนามในพระราชหัตถเลขาว่า "จุฬาลงกรณ" นั้น ต้องเรียกว่า "พระบรมนามาภิไธย"

นอกจากนั้นยังมีสมญานามที่พสกนิกรเรียกขานพระมหากษัตริย์ ตามพระเกียรติยศที่ดีเด่น หรือตามประอุปนิสัย เช่น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง หรือ สมเด็จพระปิยมหาราช เช่นนี้คือ "พระราชสมัญญา"

พระนามพระราชวงศ์ซึ่งมีพระอิสริยยศทรงฉัตร ๗ ชั้นเช่น สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เรียกว่า "พระนามาภิไธย" ส่วน "พระนาม" เป็นนามพระราชวงศ์ตั้งแต่ชั้นเจ้าฟ้าถึงหม่อมเจ้า

เมื่อกล่าวถึงพระนามของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์แล้ว ก็ขอกล่าวไปถึงคำขึ้นต้นในการกราบบังคมทูลในพิธีการต่าง ๆ ซึ่งมักจะผิดพลาด เพราะเข้าใจผิด ไปยึดเอาคำขึ้นต้นคำลงท้ายในหนังสือราชการตามระเบียบสารบรรณ เช่น หนังสือถวายสมเด็จพระยุพราชก็ขึ้นต้นว่า ขอพระราชทานกราบบังคมทูล (ออกพระนาม) ทราบฝ่าละอองพระบาท ในกรณีที่เป็นการกราบบังคมทูล กราบทูล หรือทูล เฉพาะพระพักตร์แล้ว ก็ไม่ควรออกพระนาม เพราะประเพณีไทยไม่จำเป็นก็ไม่ขานชื่อกัน โดยถือว่าเป็นการล่วงเกิน ดังนั้นจึงขึ้นต้นว่า ขอพระราชทานกราบบังคมทูล ทราบฝ่าละอองพระบาท เท่านั้น ส่วนหนังสือจำเป็นต้องออกพระนาม มิฉะนั้นอาจไม่ทราบว่าเป็นหนังสือถวายใครก็ได้

ในเรื่องที่เกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ควรกล่าวถึงการบรรเลงเพลงเคารพด้วย เพราะมีระเบียบประเพณีปฏิบัติที่แน่นอน แสดงถึงความเจริญของชาติ ดังเช่น ข้อบังคับกระทรวงกลาโหม ว่าด้วยการเคารพ (ฉบับที่ ๖) พ.ศ. ๒๕๒๓ มาตรา ๓ ได้กล่าวถึงการบรรเลงเพลงเคารพของเครื่องบรรเลงประจำแถวชนิดแตรวงดังนี้

๑. เพลงสรรเสริญพระบารมี สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี รัชทายาท พระบรมศพและพระบรมอัฐิ ธงมหาราช ธงราชินี ธงบรมราชวงศ์ และธงเยาวราช เวลาผ่านหรือชักขึ้นลง

๒. เพลงชาติ สำหรับธงประจำกองทหาร ธงประจำกองยุวชนทหาร ธงชาติประจำสำนักงานของรัฐบาลในขณะขึ้นลง และธงราชนาวีประจำเรือใหญ่ในขณะทำพิธีธงขึ้นลง

๓. เพลงมหาไชย สำหรับพระบรมวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ธงราชวงศ์เวลาผ่านหรือขึ้นลง และนายทหารที่มียศจอมพล จอมพลเรือ หรือจอมพลอากาศ

๔. เพลงมหาฤกษ์ สำหรับผู้หรือสิ่งอื่นซึ่งมิได้กล่าวใน ๑—๒—๓

๕. เพลงมาร์ชธงชัยเฉลิมพล สำหรับธงประจำกองทหารในงานพิธีกระทำสัตย์ปฏิญาณตนต่อธงชัยเฉลิมพล

ดังนั้นสำหรับฝ่ายพลเรือนและประชาชนทั่วไป ก็ควรยึดถือข้อบังคับกระทรวงกลาโหม ว่าด้วยการเคารพฉบับดังกล่าวเป็นแบบฉบับ และการที่มีผู้นำเพลงอื่น ๆ เช่น เพลงสดุดีมหาราชามาบรรเลงเป็นเพลงเคารพหรือเพลงเกียรติยศสำหรับมหาราช จึงเข้าใจว่าเป็นการไม่ถูกต้องต่อระเบียบแบบแผน นอกจากจะถือว่าเป็นเพลงเคารพใช้เฉพาะหมู่คณะของตนเท่านั้นก็อาจกระทำได้

อีกเรื่องหนึ่งที่น่าสนใจและต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎหมายคือเรื่องธง ซึ่งมีพระราชบัญญัติธง พ.ศ. ๒๕๒๒ ใช้เป็นระเบียบแบบแผนธงตามพระราชบัญญัติดังกล่าว มี ๘ ประเภทคือ

๑. ธงอันมีความหมายถึงประเทศไทยและชาติไทย ได้แก่ธงชาติและธงราชนาวีใช้คู่กับเพลงชาติ

๒. ธงพระอิสริยยศ ได้แก่ ธงมหาราช สำหรับองค์พระมหากษัตริย์ ธงราชินี สำหรับสมเด็จพระบรมราชินี ธงบรมราชวงศ์ สำหรับสมเด็จพระราชชนนี ธงเยาวราชฝ่ายหน้า สำหรับสมเด็จพระยุพราช ๔ ธงนี้ใช้คู่กับเพลงสรรเสริญพระบารมี ต่อไปเป็นธงเยาวราชฝ่ายใน สำหรับพระวรชายาในสมเด็จพระยุพราช ธงราชวงศ์ฝ่ายหน้า สำหรับพระราชโอรส สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ธงราชวงศ์ฝ่ายในสำหรับพระราชธิดา สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ สมเด็จ-พระเจ้าน้องยาเธอ ๓ ธงนี้ใช้คู่กับเพลงมหาชัย

๓. ธงทหาร ได้แก่ ธงชัยเฉลิมพล ธงราชการทหาร ธงแสดงยศ ธงแสดงตำแหน่ง และธงแสดงหน่วย

๔. ธงพิทักษ์สันติราษฎร์ ของกรมตำรวจ

๕. ธงกองอาสารักษาดินแดนและกองอาสารักษาดินแดนจังหวัด

๖. ธงคณะลูกเสือแห่งชาติและธงลูกเสือจังหวัด

๗. ธงราชการทั่วไป เช่น ธงเจ้าพนักงานนำร่อง ธงเจ้าพนักงานตรวจคนเข้าเมือง ธงเจ้าพนักงานตำรวจน้ำ ธงเรือยนต์หลวง

๘. ธงแสดงตำแหน่งทั่วไป เช่น ธงผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ธงประธานรัฐสภา ธงนายกรัฐมนตรี ธงประธานศาลฎีกา ธงราชทูต ธงกงสุล

โดยเฉพาะธงชาตินั้นได้มีระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรี ว่าด้วยการใช้ การชัก หรือการแสดง ธงชาติและธงของต่างประเทศในราชอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๐๙ ระเบียบดังกล่าวได้กำหนดวิธีการใช้ การชัก การแสดงธงชาติไว้อย่างละเอียด เช่น การลดธงชาติครึ่งเสาจะต้องทำอย่างไร จะชักธงชาติ ณ อาคารสถานที่และที่ยานพาหนะประเภทใด โอกาสและวันพิธีสำคัญให้ชักและประดับธงชาติ มีวันใดบ้าง และมีกำหนดระยะเวลาชัก และประดับกี่วัน เช่น วันขึ้นปีใหม่ วันมาฆบูชา วันที่ระลึกมหาจักรีบรมราชวงศ์ ระยะเวลาชักและประดับธงชาตินั้นปกติมักจะเป็นวันเดียว นอกจากวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเท่านั้น จึงชัก ๓ วันได้แก่วันที่ ๕—๖ และ ๗ ธันวาคม และในเรื่องธงชาตินี้ก็มีข้อสังเกตเกี่ยวกับวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันเข้าพรรษา มักมีผู้เข้าใจผิดประดับธงธรรมจักรแทนธงชาติ ซึ่งความจริงธงชาติหรือธงไตรรงค์นั้น มีความหมายถึงชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์อยู่แล้ว วันสำคัญของสถาบันทั้งสามจึงใช้แต่ธงชาติอย่างเดียวก็ถูกต้องบริบูรณ์

ธรรมเนียมประเพณีที่น่าสนใจปฏิบัติให้ถูกต้องยังมีอีกมาก เช่น การจัดโต๊ะหมู่บูชาในพิธีต่าง ๆ และการดื่มถวายพระพร เรื่องเหล่านี้คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ ได้รวบรวมจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเล่มชื่อ “ประเพณีเกี่ยวกับราชสำนักและระเบียบปฏิบัติของทางราชการ” คาดว่าจะเสร็จเรียบร้อยในเร็ววันนี้

ท่านผู้สนใจขอได้โปรดติดตามสอบถามได้ที่สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ประมาณกลางปีนี้.

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๓๒

คำแนะนำ
เรื่อง การกราบบังคมทูลเชิญเสด็จ

ม.ร.ว.แสงสูรย์ ลดาวัลย์ เรียบเรียง

เนื่องด้วยในปัจจุบัน ปรากฏว่ามีผู้ประสงค์ที่จะเชิญเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระนวมินทราธิราชบรมราชวงศ์ ให้เสด็จในงานต่าง ๆ ของวงการพระศาสนา ของทางราชการ หรืองานในวงการอื่น ๆ เพื่อให้ปรากฏเป็นเกียรติยศ และเกิดความเป็นสิริมงคลแก่งาน แต่ผู้ที่หวังจะเชิญเสด็จไม่ทราบว่าจะกราบบังคมทูลไปทางไหน อย่างไร และกราบบังคมทูลทำนองใดจึงจะไม่ละลาบละล้วงล่วงเกินพระองค์ท่านอันเป็นที่เคารพรักของพสกนิกรชาวไทยทั้งมวล คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงเห็นควรจะได้ทำคำแนะนำเรื่องการกราบบังคมทูลเชิญเสด็จขึ้นไว้ สำหรับให้เป็นที่ได้ทราบทั่วกัน ดังต่อไปนี้

๑. การกราบบังคมทูลเชิญเสด็จ ไม่บังควรทำหนังสือกราบบังคมทูลถึงเบื้องพระยุคลบาทโดยตรง ต้องทำเป็นหนังสือเรียนไปยังราชเลขาธิการ หรือราชเลขานุการในพระองค์ เพื่อขอให้นำความกราบบังคมทูล

๒. พระองค์ใด ควรขอให้ท่านผู้ใดกราบบังคมทูล หรือกราบทูล ควรเป็นไปดังนี้

— พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

— พระวรชายาในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

— พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา

มีหนังสือเรียนไปยัง ราชเลขาธิการ สำนักราชเลขาธิการ ในพระบรมมหาราชวัง ขอให้ท่านนำความกราบบังคมทูล หรือกราบทูล

— สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ

— สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

— สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์

มีหนังสือเรียนไปยังราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ กองราชเลขานุการในพระองค์ สวนจิตรลดา ขอให้ท่านนำความกราบบังคมทูล หรือกราบทูล

— สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

— สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา

มีหนังสือเรียนไปยังราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมราชชนนี หรือเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ วังสระปทุม ขอให้ท่านนำความกราบบังคมทูลหรือกราบทูล

— สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร

มีหนังสือเรียนไปยังราชเลขานุการในพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พระตำหนักนนทบุรี ขอให้ท่านนำความกราบบังคมทูล

๓. เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงมีพระราชภารกิจมาก การเชิญเสด็จ ผู้เชิญไม่ควรเจาะจงกำหนดวัน เดือน เวลา เพราะอาจไปพ้องกับเวลาที่จะต้องทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจอย่างอื่น ควรถวายให้เป็นวันเวลาที่สุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โดยกราบบังคมทูลกำหนดไปกว้าง ๆ ว่างพร้อมที่จะจัดงานได้ตั้งแต่วันนั้นถึงวันนั้น ที่จะกำหนดให้เป็นวันงานโดยแท้จริงนั้น ขอให้เป็นวันเวลาที่สุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เมื่อได้พระราชทานกำหนดมาแล้ว จึงหารือกับเจ้าหน้าที่กองพระราชพิธี และเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยบุคคลสำคัญ ซึ่งจะได้ไปติดต่อกับผู้เชิญเสด็จเพื่อจัดทำกำหนดการขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายอีกครั้ง ว่าควรจัดขั้นตอนของงานอย่างไร จึงจะอยู่ในขอบเขตตามวันเวลาที่โปรดเกล้าฯ มานั้นได้

๔. ถ้างานนั้นมีฤกษ์ เช่นวางศิลาฤกษ์ เปิดเขื่อน เปิดสะพาน จะกราบบังคมทูลไปด้วยก็ได้ว่า โหรที่ไหนคำนวณฤกษ์ไว้อย่างไร และในกรณีที่ผู้เชิญจำเป็นที่สุดจะต้องขอพระราชทานพระมหากรุณาให้เสด็จก็จะต้องกราบบังคมทูลให้จะแจ้งลงไปว่า ถ้าตามวันเวลาแห่งฤกษ์ที่คำนวณไว้ก่อน หากพ้องกับพระราชกรณียกิจไม่อาจพระราชทานพระมหากรุณาทรงรับเชิญได้ จะโปรดให้เลื่อนกำหนดไปเป็นวันเวลาใด ก็สุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทั้งนี้เพราะตนถือว่าฤกษ์ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใหม่นั้น เป็นราชาฤกษ์ ซึ่งย่อมเป็นมงคลเสมอแก่ผู้จงรักภักดีต่อเบื้องพระยุคลบาท

๕. ในการเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จในการศพ ควรมีหนังสือแจ้งไปยังเลขาธิการพระราชวัง จะได้พิจารณาว่าเป็นศพที่อยู่ในเกณฑ์อันควรทรงรับเชิญหรือไม่ พร้อมทั้งดูความพร้อมในด้านอื่น เช่น เมรุหน้าพลับพลาอยู่ในสภาพพร้อมที่จะจัดงานพระราชทานเพลิงศพหรือไม่ ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างพร้อม ทางสำนักพระราชวังก็จะได้กราบบังคมทูลเพื่อทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทต่อไป โดยผู้ขอพระราชทานเชิญเสด็จไม่ต้องเรียนให้ราชเลขาธิการ หรือราชเลขานุการในพระองค์ กราบบังคมทูลเช่นการเชิญเสด็จในงานอื่น

๖. การเชิญเสด็จในการศพ ผู้เชิญจะขอพระราชทานเชิญเสด็จทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ไปพร้อมกัน ในหนังสือที่ยื่นทางเลขาธิการพระราชวังก็ได้ไม่ต้องแยกยื่นแต่ละแห่งตามความในข้อ ๒ อีก ส่วนสมเด็จพระบรมราชชนนี และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอนั้น ต้องกราบบังคมทูลเชิญไปยังแต่ละพระองค์ เพราะถ้าเสด็จก็จะเสด็จเป็นอีกกระบวนหนึ่งต่างหาก

๗. ถ้าผู้เชิญประสงค์ว่าถ้าเสด็จไม่ได้จะขอพระมหากรุณาให้เจ้านายพระองค์ใดเสด็จแทนพระองค์ก็อาจแจ้งความประสงค์ลงไปด้วย โดยไม่ควรระบุให้ทรงตั้งใครเป็นผู้แทนพระองค์

แต่ถ้าประสงค์ที่จะให้พระราชวงศ์องค์ใดเป็นตัวแทนพระองค์ ก็อาจกราบบังคมไปให้ไพเราะ อย่าให้เป็นการบังคับให้ท่านตั้งพระองค์นั้นพระองค์นี้ วิธีพูดขอแนะนำว่าควรพูดดังนี้คือ ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกรณียกิจ ไม่อาจเสด็จฯ ได้ หากทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จ.....เสด็จฯ แทนพระองค์ ก็จะเป็นพระมหากรุณาธิคุณยิ่งด้วยทรงเป็นที่ชื่นชมโสมนัสแก่ผู้รอคอยชมพระบารมีโดยทั่วหน้ากัน ดังนี้เป็นต้น.

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๓๒

พระแสงอัษฎาวุธและพระแสงสำคัญสำหรับแผ่นดิน

ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดาวัลย์ เรียบเรียง

ตามประเพณีไทยที่มีมาแต่บรรพกาล ได้เทิดทูนพระมหากษัตริย์ว่าเป็นทั้งสมมติเทพ เป็นยอดนักรบ เป็นประมุขผู้นำของชาติและปวงชน ดังนั้นในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก อัญเชิญเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงนอกจากจะมีการถวายพระปรมาภิไธยที่จารึกลงบนแผ่นทองคำที่เรียกว่า "พระสุพรรณบัฏ" ถวายพระราชสัญจกรประจำรัชกาล สำหรับประทับกำกับพระบรมราชโองการ ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์อันเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ถวายสิริราชกกุธภัณฑ์และถวายเครื่องราชูปโภค อันเป็นเครื่องประกอบพระบรมราชอิสริยยศแล้ว ยังมีการถวายพระแสงอัษฎาวุธด้วย

พระแสงอัษฎาวุธ มีอยู่ ๘ องค์ คือ มีทั้งประเภทที่ถือเป็นคติมาแต่โบราณว่าเป็นอาวุธคู่พระหัตถ์แห่งเทพเจ้า ประเภทที่ใช้ในการยุทธในลักษณะต่าง ๆ เช่น ใช้ในการยุทธหัตถี ใช้ในการยุทธบนหลังม้า ใช้ในการยุทธนาบนพื้นดินทั้งในลักษณะของการสู้กันตัวต่อตัว และการสู้กับอริราชศัตรูซึ่งมีอยู่หลายคน รวมทั้งอาวุธที่ใช้ต่อสู้ในระยะไกลด้วย

ประวัติความเป็นมาของพระแสงอัษฎาวุธ ยังไม่พบว่ามีเอกสารใด ๆ เขียนไว้โดยเฉพาะ คำอธิบายนี้จึงต้องประกอบด้วยข้อสันนิษฐานที่ได้ประมวลมาจากประวัติศาสตร์และพระราชพงศาวดาร

พระแสงอัษฎาวุธที่มีอยู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทุกองค์สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเชื่อได้เป็นที่แน่นอนว่าสร้างด้วยความพยายามที่จะให้เหมือนหรือคล้ายคลึงพระแสงอัษฎาวุธที่มีอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นต้นมา ข้อมูลนี้ได้จากพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงกล่าวถึงพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๑ ไว้ ความตอนหนึ่งว่า "พระราชพิธีปราบดาภิเษกที่ทำโดยสังเขปครั้งนั้น (พ.ศ. ๒๓๒๕) ถือว่ายังทำไม่ถูกต้องตามตำราบรมราชาภิเษก ต่อมาเมื่อเดือนยี่ ปีเถาะ เบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ พ.ศ. ๒๓๒๖ โปรดให้ข้าราชการผู้รู้แบบแผนราชประเพณีครั้งกรุงเก่า มีเจ้าพระยาเพชรพิไชยเป็นประธานประชุมกันปรึกษาหารือกับพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นต้น ให้ช่วยกันค้นคัมภีร์และแบบแผนเก่า ทำตำราบรมราชาภิเษกขึ้นไว้สำหรับพระนคร และได้โปรดให้สร้างเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ สำหรับการบรมราชาภิเษกขึ้นในครั้งนั้น เสร็จแล้วจึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตำราโบราณราชประเพณีอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘"

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ที่ทำตามแบบอย่างการบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ นั้น พงศาวดารก็ยืนยันว่า ลักษณะการพระราชพิธีเป็นอย่างเดียวกับพระ-

ราชพิธีบรมราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ์แห่งกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นจึงฟังได้ว่าเนื้อหาแห่งการพระราชพิธีก็ดี เครื่องสิริราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค ตลอดจนพระแสงสำคัญที่ใช้ในพระราชพิธีย่อมมีลักษณะอย่างเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา

ที่ได้เขียนไว้ข้างต้นว่าพระแสงอัษฎาวุธที่เหมือนหรือคล้ายกับพระแสงอัษฎาวุธกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรลงมาก็เพราะมีพระแสงหลายองค์มีชื่อที่ทำให้เชื่อได้ว่าน่าจะเป็นพระราชศาสตราวุธที่สมเด็จพระนเรศวรทรงใช้เป็นอาวุธคู่พระหัตถ์ในการประกอบวีรกรรมอันใหญ่หลวงให้ปรากฏไว้ในประวัติศาสตร์ของชาติ ส่วนองค์ที่ไม่มีชื่อแสดงว่าเกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรเชื่อว่าเป็นพระแสงอัษฎาวุธแต่สมัยต้นยุคกรุงศรีอยุธยา และมีสิ่งให้น่าคิดว่าคงสร้างขึ้นแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าอู่ทองด้วยซ้ำไป เพราะพระบรมนามาภิไธยของพระองค์ คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งเป็นพระนามสมมติเทพองค์ที่ทรงพระนามว่า พระนารายณ์ หรือองค์พระนารายณ์ที่อวตารมาเป็นมนุษย์ ทรงพระนามว่า พระราม อาวุธที่มีจึงล้วนแล้วแต่อาวุธที่เทพพระองค์ที่ระบุพระนามไว้ทรงถือ เช่น พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงธนู (อาวุธชนิดหลังนี้เป็นอาวุธคู่มือพระราม)

ต่อไปนี้จะได้อธิบายพระแสงอัษฎาวุธว่าองค์ใดเป็นอาวุธประเภทไหน คือ เป็นอาวุธเทพเจ้าหรืออาวุธคู่พระหัตถ์ที่สมเด็จพระนเรศวรทรงในการประกอบวีรกรรมไว้ในครั้งใด ตามข้อสันนิษฐานของผู้เขียนคำอธิบาย โดยอาศัยข้อมูลในพระราชพงศาวดารและพระราชนิพนธ์บางเรื่องประกอบข้อสันนิษฐานด้วย

๑. พระแสงจักร

๒. พระแสงตรีศูล

สององค์นี้เป็นอาวุธทรงของพระนารายณ์ ดังปรากฏในบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ในเรื่องรามเกียรติ์ ตอนกุมภกรรณจะสิ้นชีวิตว่า

“แลเห็นพระองค์ทรงลักษณ์ ผ่องพักตร์จำรัสรัศมี
สีเขียวดังนิลมณี มีกายปรากฏเป็นสี่กร
ทรงเทพอาวุธจักรสังข์ ทั้งตรีคทาศิลป์ศร
จึงรู้ว่านารายณ์ฤทธิรอน จากเกษียรสาครเสด็จมา”

การถวายเทพอาวุธแก่พระมหากษัตริย์มีความหมายว่า ประชานิกรได้เทิดพระเกียรติเสมอด้วยพระองค์ทรงเป็นสมมติเทพ

๓. พระแสงธนู

เป็นพระแสงคู่พระหัตถ์พระนารายณ์เมื่ออวตารลงมาเป็นมนุษย์ ทรงพระนามว่า “พระราม” ดังบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ เรื่องรามเกียรติ์ ตอนที่กุมภกรรณเข้าใจผิดคิดว่าทรงเป็นมนุษย์ธรรมดาว่า “นี่เป็นมนุษย์สองมือ ถือแต่ธนูศิลป์ศร”

การถวายพระแสงธนูจึงมีความหมายรับว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระนารายณ์ที่ทรงอวตารมาเป็นกษัตริย์

๔. พระแสงหอกเพชรรัตน์

เป็นพระแสงคู่พระหัตถ์สำหรับทรงในการยุทธนาการบนหลังม้า จะเริ่มมีพระแสงองค์นี้เป็นพระแสงอัษฎาวุธในยุคใดยังไม่พบหลักฐาน

๕. พระแสงดาบเชลย

เป็นพระแสงทรงในการยุทธนาทั้งบนหลังม้าและบนพื้นดิน น่าสันนิษฐานว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาจะเป็นพระแสงองค์ที่สมเด็จพระนเรศวรทรงเมื่อคราวประชันกับพระมหาอุปราชาแห่งหงสาวดี และพระสังกะทัตแห่งตองอู เข้าตีเมืองรุม เมืองคัง แล้วสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงตีได้ โดยเหตุที่พระองค์เคยถูกกักเป็นองค์ประกันอยู่ในกรุงหงสาวดีหลายปี ชาวหงสาวดีมักจะถือว่าพระองค์ทรงเป็นเชลยของชาวหงสาวดี ถึงกับพระมหาอุปราชาเคยตรัสออกพระโอษฐ์เป็นการเยาะเย้ยถากถาง เมื่อไก่ชนของพระองค์ตีแพ้ไก่ชนของสมเด็จพระนเรศวรว่า "ไก่เชลยตัวนี้เก่งจริงนะ" คำนี้คงทรงจดจำไว้ด้วยความเจ็บแค้นพระทัย เมื่อสบโอกาสพระองค์ได้ชัยชนะตีเอาเมืองรุมเมืองคังได้ ทั้งที่ทัพพม่าตีไม่ได้ จึงอาจพระราชทานชื่อพระแสงที่ทรงถือและได้ชัยชนะมาแล้วว่า "พระแสงดาบเชลย" เป็นการประชดพระมหาอุปราชาแห่งกรุงหงสาวดี โดยนัยว่าดาบเชลยนั้นเก่งกว่าดาบหงสาวดีและตองอู

๖. พระแสงดาบเขน

เป็นอาวุธต่อสู้กันบนดิน แต่มีแผ่นโลหะประเภทเหล็กกล้า มีลักษณะกลมดังตราโล่ของกรมตำรวจ ซึ่งสมัยก่อนเรียกว่า "เขน" สวมแขนข้างที่ไม่ได้ถือดาบ เป็นการป้องกันคมดาบคู่ต่อสู้ที่มีมากกว่าและรุมล้อมมิให้แขนข้างที่ไม่มีอาวุธต้องอาวุธศัตรูได้ อาวุธนี้สำหรับใช้ในการต่อสู้กับศัตรูซึ่งมีจำนวนมากกว่าและสู้กันอย่างพัลวัน

๗. พระแสงของ้าวแสนพลพ่าย

เป็นพระแสงราชศาสตราวุธ ใช้ในการยุทธหัตถี น่าสันนิษฐานว่าองค์เดิมเป็นพระแสงของ้าว ครั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา และได้ฟันสมเด็จพระมหาอุปราชาแขนขวาขาดชับสิ้นพระชนม์กับคอช้าง เมื่อครั้งสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๒๒

การพ่ายยุทธหัตถีของพระมหาอุปราชา ทำให้กองทัพพม่าเสียขวัญ ทั้งที่มีไพร่พลเรือนแสนก็แตกกระจายหนีไป จึงได้มีการขนานนามพระแสงของ้าวองค์ที่ทรงมีชัยในสงครามยุทธหัตถีองค์นั้นว่า "พระแสงของ้าวแสนพลพ่าย" และจัดไว้เป็นพระแสงสำคัญของแผ่นดินองค์หนึ่งในบรรดาพระแสงอัษฎาวุธแต่นั้นสืบมา

พระแสงองค์ที่กษัตริย์กรุงรัตนโกสินทร์ทรง เป็นพระแสงของ้าวแสนพลพ่ายองค์ใหม่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างขึ้นเป็นเครื่องระลึกถึงพระมหาวีรกรรมในสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทั้งนี้เนื่องจากพระแสงของ้าวแสนพลพ่ายองค์เดิมถูกเผามอดไหม้ไปพร้อมพระราชศาสตราวุธ และเครื่องราชภัณฑ์อย่างอื่นเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาถูกข้าศึกเผา

๘. พระแสงปืนคาบชุดข้ามแม่น้ำสะโตง

เป็นพระแสงองค์หนึ่งในชุด "พระแสงอัษฎาวุธ" คือ พระแสงสำคัญของแผ่นดิน

พระแสงองค์นี้เป็นพระแสงปืนคาบศิลานกสับ ยาว ๙ คืบ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นพระแสงปืนที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยิงต้องสุระกำมา แม่ทัพฝ่ายพม่า ซึ่งยืนข้างอยู่คนละฝั่งแม่น้ำสะโตง ถึงแก่ความตาย

บรรดาพระแสงสำคัญต่าง ๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาทั้งหมด น่าจะสูญลงในกองเพลิงที่พม่าจุดไฟเผาพระราชมณเฑียรสถาน และเผากรุงวอดวายไปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ไม่มีองค์ใดเหลือเท่าที่ปรากฏชื่อมีองค์อยู่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เป็นพระแสงสร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แต่คงโปรดให้มีนามตามนามเดิม เพื่อรักษาไว้เป็นประวัติและเป็นโบราณราชประเพณีสำหรับชาติไทยสืบต่อไปชั่วนิรันดร์กาล.

พระแสงฝักทองเกลี้ยง

พระแสงองค์นี้เป็นพระแสงสำคัญมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตีขึ้นด้วยฝีพระหัตถ์ เดิมทรงทำเป็นพระแสงฝักไม้ ทารักสีดำ เคยใช้ทรงเป็นพระแสงคู่พระหัตถ์ ต่อมาเมื่อโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จเฉลิมพระราชมณเฑียรที่พระมหาอุปราชา กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้พระราชทานพระแสงองค์นี้ให้ แต่ได้ขูดรักดำออกทารักแดง ครั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้น เสด็จขึ้นผ่านพิภพได้ทรงขูดรักแดงออกทารักดำตามเดิม และได้ทรงเป็นพระแสงคู่พระหัตถ์เช่นรัชกาลก่อน ต่อมาเมื่อโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหามงกุฎสมมุติเทวาพงศ์เสด็จคุมไพร่พลและเสบียงออกไปรับและช่วยครัวมอญ ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี ในปี พ.ศ. ๒๓๕๘ ก็พระราชทานพระแสงองค์นี้ให้ โดยได้เปลี่ยนสีรักเป็นสีแดงเช่นเคย ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเสด็จผ่านพิภพเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ แล้ว ก็ได้เปลี่ยนเป็นทารักดำตามธรรมเนียมที่ได้ปฏิบัติมาในรัชกาลก่อน ต่อมาจึงโปรดให้เปลี่ยนกลับเป็นทารักแดงพระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ครั้งได้รับการเฉลิมพระอิสริยศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าฟ้าต่างกรม เมื่อสมเด็จเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เสด็จขึ้นทรงราชย์ได้ทรงพระราชดำริว่า พระแสงองค์นี้เป็นพระแสงฝีพระหัตถ์ของสมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์ ได้มีการพระราชทานแด่สมเด็จเจ้าฟ้าบรมราชโอรสสืบเนื่องกันมาหลายรัชกาล ควรถือเป็นพระแสงสำคัญของแผ่นดินอีกองค์หนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำฝักเป็นทองคำเกลี้ยงประดับเพชร พระราชทานนามว่า พระแสงฝักทองเกลี้ยง และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระแสงองค์นี้ออกตั้งบนพระแท่นมณฑลในการพระราชพิธีสำคัญ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีฉัตรมงคล และพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา สืบมา.

พระแสงดาบคาบค่าย

เป็นพระแสงคู่พระหัตถ์แห่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชองค์หนึ่ง เดิมจะมีชื่อว่าอย่างไรนั้นไม่ปรากฏหลักฐาน มามีชื่อ "พระแสงดาบคาบค่าย" ภายหลังที่ได้ทรงประกอบวีรกรรมในการศึกป้องกันกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๓

ในการศึกครั้งนั้น พระเจ้ากรุงหงสาวดี (นันทบุเรง) ได้กรีฑาทัพใหญ่มาประชิดกรุงฯ หวังที่จะได้กรุงศรีอยุธยาไว้เป็นเมืองออกภายใต้พระบารมี ขณะข้าศึกตั้งค่ายประชิดกรุงฯ อยู่นั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชขณะยังดำรงพระยศเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระสรรเพชรที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา) ได้ทรงคุมทหารม้าซึ่งมีกำลังพลเพียง ๑๓๐ คน เข้าสู้รบกับกองหน้าของข้าศึก โจมตีข้าศึกแตกพ่ายเข้าค่ายไปแล้วก็ยังหาได้ทรงลดละไม่ ทรงคุมพลเพียงเล็กน้อยนั้นปีนค่ายข้าศึก ทรงคาบพระแสงดาบคู่พระหัตถ์ไว้ในขณะนำทแกล้วทหารขึ้นปีนค่าย จนทรงถูกข้าศึกแทงด้วยทวนถูกเกราะที่ทรงสวมตกจากรั้วค่ายเป็นหลายครั้ง

การยุทธนาการครั้งนั้น แม้จะทรงปีนค่ายข้าศึกไม่สำเร็จ แต่พระมหาวีรกรรมที่ทรงนำกำลังพลเพียงเล็กน้อยขึ้นปีนค่ายครั้งนั้น ก็กระทำให้ข้าศึกษาครั่นคร้านกริ่งเกรงพระบารมีอยู่ไม่น้อย และเมื่อได้พยายามที่จะเข้าตีกรุงอยู่ ๓—๔ ครั้ง เห็นว่าจะไม่สำเร็จได้ดังประสงค์ก็ลาทัพกลับไป พระแสงคู่พระหัตถ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่ทรงคาบปีนค่ายข้าศึกนั้น คงจะได้รับการขนานนามและจัดเป็นพระแสงสำคัญของแผ่นดินหลังการศึกครั้งนี้

พระแสงดาบคาบค่ายองค์ที่ปรากฏในปัจจุบัน ไม่ใช่องค์เดิมในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งคงจะสูญสิ้นไปเมื่อพม่าเผากรุงนั้นแล้ว แต่เป็นองค์ใหม่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างขึ้นไว้เป็นพระแสงสำคัญสำหรับแผ่นดิน เพื่อเป็นเครื่องระลึกในพระมหาวีรกรรมแห่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอยู่ต่อไปโดยจำเนียรกาล

พระมาลาเบี่ยง

เป็นเครื่องราชศิราภรณ์ของพระมหากษัตริย์ ทำด้วยหนัง รูปทรงตอนที่สวมพระเจ้าเป็นรูปฟักตัด มีปีกหลุบลง สำหรับพระมหากษัตริย์ทรง เมื่อทรงเครื่องพิชัยยุทธสงครามเสด็จออกศึก

ในสมัยโบราณการรบกันใช้ดาบเป็นอาวุธ ถ้ารบในแบบยุทธหัตถีใช้ง้าวเป็นอาวุธ พระมาลาหรือหมวกแบบที่กล่าวพอจะป้องกันมิให้ดาบหรือง้าวฟาดลงถูกร่างกายตรงที่สำคัญ เช่น คอ และสบักได้ นักรบโบราณจึงนิยมใช้สวมออกศึกหรือทำยุทธหัตถี

แต่ก่อนพระมาลาแบบนี้ จะเรียกว่ากระไรไม่มีหลักฐาน ที่มาเรียกกันว่าพระมาลาเบี่ยงน่าสันนิษฐานว่า เรียกภายหลังสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๒๒ ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระมาลาแบบนี้ ประทับคอพระคชาธารชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ เมื่อเริ่มปะทะกันข้างพระที่นั่งวิ่งพุ่งเข้าชนข้างพระมหาอุปราชาโดยแรงด้วยกำลังตกมัน ช้างทรงพระมหาอุปราชาได้ล่าง เสยข้าง

ทรงสมเด็จพระนเรศวรขึ้นไปลอย พระมหาอุปราชาเห็นได้ที จึงฟันด้วยพระแสงของ้าว สมเด็จพระนเรศวรเบี่ยงพระองค์หลบ พระแสงของ้าวถูกพระมาลาแล้วไถลลื่นลงตามปีกพระมาลาที่หลุบบังพระศอและพระอังษาไว้ จึงไม่ทรงเป็นอันตราย เสร็จสิ้นสงครามยุทธหัตถีครั้งนี้แล้ว จึงมีการขนานนามเครื่องราชศิราภรณ์องค์นั้นว่า "พระมาลาเบี่ยง"

สำหรับองค์ที่เป็นเครื่องราชศิราภรณ์ สมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า กรุงรัตนโกสินทร์อยู่นี้ มิใช่องค์เดิม เป็นองค์ที่สร้างใหม่ในรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แต่เรียกชื่อเดิมเพื่อรักษาประวัติทางด้านวีรกรรมแห่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไว้สืบไป

พระแสงศรปลัยวาต
พระแสงศรอัคนิวาต
พระแสงศรพรหมาส

พระแสงศรทั้ง ๓ เล่มนี้ มีประวัติความเป็นมาดังนี้ คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ พระยาจุฬาราชมนตรี ได้ทูลเกล้าฯ ถวายหวายเทศขนาดที่พอจะทำเป็นไม้ธารพระกรได้ แด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) รวม ๓ ท่อน แต่เนื่องจากได้ทรงพระราชดำริว่า กรุงเทพฯ นี้อ้างชื่อศรีอยุธยาอันเป็นพระมหานครที่พระนารายณ์อวตารแต่ก่อน ประกอบทั้งในโองการแช่งน้ำสำหรับดื่มสาบานตน ในการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตย์ของสยามประเทศนั้นก็อ้างนารายณ์อวตารออกพระนามสมเด็จพระรามาธิบดี น่าจะมีพระแสงศรไว้สำหรับแผ่นดินด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีหล่อพระแสงศรขึ้นที่โรงแสงในพระบรมมหาราชวัง และโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ปั้นหล่อพระเทวรูปพระนารายณ์ทรงครุฑตรึงพระแสงองค์ที่พระราชทานชื่อว่า "พระแสงศรปลัยวาต" ปั้นหล่อพระเทวรูปพระอิศวรทรงโคตรึงพระแสงที่พระราชทานชื่อว่า "พระแสงศรอัคนิวาต" และปั้นหล่อพระเทวรูปพระพรหมทรงหงษ์ตรึงพระแสงองค์ที่พระราชทานชื่อว่า "พระแสงศรพรหมาศ" แล้วทรงเขียนอักษรพราหมณ์เป็นนามพระแสงศรทั้ง ๓ เล่มนั้นด้วยฝีพระหัตถ์ พระราชทานให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ นำไปเป็นแบบชุดเหล็กปักองพระแสงฝังทองลงเป็นชื่อของพระแสง ๓ องค์นั้น แล้วใช้หวายที่พระยาจุฬาราชมนตรีถวายนั้นเป็นด้ามพระแสงศร แทนที่จะทำเป็นไม้ธารพระกร ปลายด้ามถักลวดหุ้มทองคำ ผูกขนนกหว้าเป็นปีก

เมื่อเสร็จการสร้างพระแสงศร ๓ องค์นั้นแล้ว ก็โปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ไปทำพิธีชุบศรที่สระชุบศรเมืองลพบุรี

กล่าวกันว่าพิธีชุบศรครั้งนั้นทำเป็นพิธีใหญ่เสมอด้วยพิธีตั้งเสาหลักเมืองแห่งมหานครทีเดียว

พระแสงศร ๓ องค์นี้โปรดให้เชิญเข้าพิธีกระทำน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นครั้งแรกเมื่อ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ พ.ศ. ๒๓๙๖

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๓๒ และ
วันที่ ๒๒ สิงหาคม ๒๕๓๒

ไม้ เมืองเดิม

นางสาววนิดา สถิตานนท์ เรียบเรียง

ในสมัยที่นักประพันธ์ได้รับสมญาว่า "ไส้แห้ง" นั้น "ไม้ เมืองเดิม" ก็เป็นนักประพันธ์ไส้แห้งคนหนึ่ง เพราะการเขียนนวนิยายสมัยนั้นเป็นอาชีพที่มีรายได้ไม่เพียงพอที่จะดำรงชีวิตอย่างสุขสบายหรือมีฐานะร่ำรวยได้ แต่แม้จะต้องดำเนินชีวิตอย่างอัตคัดขาดแคลน "ไม้ เมืองเดิม" ก็เลือกอาชีพเป็นนักประพันธ์ เมื่อเขาสิ้นชีวิตขณะมีอายุเพียง ๓๗ ปีนั้น เขาเขียนนวนิยายลงพิมพ์แล้วกว่า ๓๘ เรื่อง บทประพันธ์ของเขามีผู้นำมาทำเป็นบทละครเวที ละครโทรทัศน์ และบทภาพยนตร์หลายเรื่อง ได้รับความนิยมมาก เช่น เรื่อง แผลเก่า แสนแสบ เกวียนหัก ศาลเพียงตา ชายสามโบสถ์ และเรื่องขุนศึก วันนี้จึงขอนำประวัติและผลงานของ "ไม้ เมืองเดิม" มาเสนอต่อท่านผู้ฟัง

"ไม้ เมืองเดิม" เป็นนามปากกาของ ก้าน พึ่งบุญ ณ อยุธยา เป็นบุตร ม.ล. ปลี และ ม.ล. หญิงแสง พึ่งบุญ ณ อยุธยา เป็นบุตรคนที่ ๓ ของบิดามารดา ภรรยาชื่อ เติม มีบุตรสาวคนหนึ่ง และมีน้องชายซึ่งเป็นนักประพันธ์เช่นเดียวกันชื่อ กิ่ง พึ่งบุญ ณ อยุธยา เจ้าของนามปากกา สุมทุม บุญเกื้อ

"ไม้ เมืองเดิม" สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนมัธยมวัดราชบพิธ มีความรู้ภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสใช้การใช้ เป็นคนชอบอ่านหนังสือมากและอ่านหนังสือทุกประเภท จึงมีความรู้กว้างขวางทั้งในด้านประวัติศาสตร์ พงศาวดาร ขนบธรรมเนียมประเพณีและภูมิศาสตร์ ในการประพันธ์นวนิยาย "ไม้ เมืองเดิม" ได้นำความรู้ต่าง ๆ มาประสมประสานไว้ในเรื่องอย่างเหมาะสม ทำให้นวนิยายของเขามีความสมจริงและให้ความรู้พร้อม ๆ ไปกับความเพลิดเพลินด้วย

ก้าน พึ่งบุญ ณ อยุธยา หรือ "ไม้ เมืองเดิม" เข้าทำงานครั้งแรก โดยรับราชการในกระทรวงวัง ประจำกรมบัญชาการกลางมหาดเล็ก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ รับราชการอยู่เพียง ๔ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ ก็ลาออก แล้วตระเวนไปตามหัวเมืองต่าง ๆ การไปใช้ชีวิตต่างจังหวัด ทำให้ "ไม้ เมืองเดิม" นำเอาสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชนบท สภาพดินฟ้าอากาศ ตลอดจนการใช้ถ้อยคำของคนในชนบทมาใส่ไว้ในนวนิยายได้อย่างละเอียดถี่ถ้วน ในบทสนทนาเรื่องศาลเพียงตา เขาใช้คำว่า "หนกขู" แทน "หนวกหู" ใช้คำว่า "งัว" และ "เกียน" แทน "วัว" และ "เกวียน"

"ไม้ เมืองเดิม" เริ่มอาชีพนักประพันธ์เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๗๘ "ยศ วัชรเสถียร" เขียนเล่าไว้ในหนังสือชื่อ "มนัส จรรยงค์ และ ไม้ เมืองเดิม" ว่า นามปากกา "ไม้ เมืองเดิม" นั้น เจ้าตัวคิดขึ้นจาก ชื่อและนามสกุลของตัวเอง คือ ก้าน มาจากไม้มีกิ่งก้านสาขา ส่วนนามสกุลที่มี ณ อยุธยา

นั้น อยุธยา เป็นเมืองหลวงเดิมของไทย จึงนำมาใช้เป็น “เมืองเดิม” การตั้งนามปากกาจากความหมายของชื่อและนามสกุลนี้ เขาตั้งนามปากกาให้น้องชายชื่อ “กิ่ง พึ่งบุญ ณ อยุธยา” ด้วยกว่า “สุมทุม บุญเกื้อ” โดยยังคงความหมายของ กิ่ง เป็น สุมทุม ส่วนนามสกุล พึ่งบุญ เขานำมาตั้งเป็น บุญเกื้อ

นวนิยายเรื่องแรกของเขาชื่อ “เรือโยงเหนือ” และ เรื่องต่อมาชื่อ “ห้องเช่าเบอร์ ๑๓” เขียนแล้วขายไม่ได้ในครั้งนั้น เขาจึงเปลี่ยนมาใช้นามปากกา “กฤษณา พึ่งบุญ” เขียนเรื่อง “ชาววัง” ได้ลงพิมพ์ แต่ยังไม่เป็นที่นิยม

เขากลับมาใช้นามปากกา “ไม้ เมืองเดิม” อีกครั้งเมื่อเขียนเรื่อง “แผลเก่า” ปรากฏว่าได้รับความสนใจจากผู้อ่านและผู้ที่อยู่ในวงการหนังสือ “แผลเก่า” เป็นนวนิยายประเภทลูกทุ่ง ใช้ทุ่งบางกะปิและคลองแสนแสบเป็นฉากของเรื่องเกือบทั้งหมด แต่แม้จะจำกัดฉากอยู่แต่ลำคลองและท้องทุ่ง “ไม้ เมืองเดิม” ก็บรรยาย โคลนเลน น้ำคลอง ท้องนา ให้มีสีสันหลากหลายมีความเคลื่อนไหวและมีเสียงได้ เช่น “ที่ริมคลอง ต้นลำกระโดง น้ำกำลังไหลเชี่ยว ลดลงจนบางแห่งเห็นท้องลำกระโดงเขินเลน เจ้าขวัญนั่งกอดเข่ามองดูสายน้ำลด ข้างหลังมีกอแขมและโสนขึ้นบังพอได้ร่ม มันเผ้าคอย—คอย ด้วยใจร้อนกระวนกระวายไม่เป็นสุข เงาแดดที่มันเอามีดขีดไว้เลยไปแล้ว ๓ ขีด น้ำก็แห้งลดตลิ่งจนต้นกอข้าวในน้ำเห็นปลาเล็ก ๆ เป็นฝูง ๆ กำลังว่ายหนีลงน้ำอีก

แดดเลื่อนไปอีก ลมโกรกทุ่งมาแต่นาเหนือโพ้น กระทบผักโสนแห้งข้างหลังแกรกกรากแล้วผ่านลงท้องน้ำเป็นละลอกเล็กยิบ ๆ นกกาบินโผผ่านไปมา ร้องเสียงขรมและวนอยู่รอบ ๆ บริเวณที่เจ้าขวัญนั่ง”

“ขวัญ” พระเอกของเรื่อง “แผลเก่า” มีลักษณะแบบพระเอกชาวนาของ “ไม้ เมืองเดิม” คือ ทรหด บึกบึน ทะนง เก่งกล้า ไม่กลัวใคร เขาบรรยายไว้ว่า “ตลอดย่านปลายน้ำ ตลอดทุ่งเวิ้งบางกะปิและแสนแสบทั้งสองฟาก เจ้าขวัญไม่กลัว ไม่หวั่นใคร ผีสางนางไม้ นักเลงทุก ๆ รุ่น และหนุ่มคะนองกำลังแตกเปลี่ยวไม่ว่าหน้าไหนบางไหน เมื่อออกชื่อเจ้าขวัญ ลูกบ้านทุ่งปลายน้ำบางกะปิแล้ว ต้องรู้จักดี หลีกหมด เมื่อไม่หลีกก็เจอกันเท่านั้นเอง”

แต่ลักษณะพระเอกของ “ไม้ เมืองเดิม” ก็ไม่ได้ตายตัวไปเสียทีเดียว บางเรื่องเขาเริ่มต้นให้เป็นคนไม่สู้ใครก็มี แต่ในภายหลังจึงกลับเป็นนักสู้ไม่กลัวใครตามแบบฉบับของพระเอกนักเลงลูกทุ่ง บางเรื่องเริ่มต้นพระเอกเป็นคนดีแต่ถูกใส่ร้ายป้ายสีจนต้องกลายเป็นโจร และเป็นโจรที่ผู้อ่านเห็นใจคอยเอาใจช่วย หรือบางเรื่องเริ่มต้นพระเอกเกเรแต่เมื่อมีความรักก็กลับเนื้อกลับตัวกลายเป็นคนดี บางเรื่องเขาบรรยายตัวละครให้มีลักษณะหลาย ๆ อย่างรวมอยู่ในตัวคนเดียว เช่น ในเรื่อง “โป๊ะล่ม” เขาบรรยายว่า “เจ้าไต้ก๋งได้ชื่อสมญาหลายอย่าง ทั้งขรึม และเป็นโคกระบือของสาว ๆ เป็นคนบ้าระห่ำเมื่อถือตะกูดออกทะเล และมุทะลุเมื่อเสียถั่ว แต่ใจอ่อนเมื่อเห็นน้ำตาคนมิเลือกหญิงเลือกชาย”

"ไม้ เมืองเดิม" ใช้ชีวิตในชนบทหลายปี ฉากในนวนิยายของเขาจึงมีหลายจังหวัด และแจกแจงถี่ถ้วนไปจนถึงชื่อตำบล หมู่บ้าน เช่น บ้านตาลหัก บ้านไผ่กอเดียว บ้านไผ่พันมือ บ้านแสวงหา บ้านโป่งลาน บ้านพานหนองกรด

ในเรื่องแสนแสบ เมื่อกล่าวถึงน้ำท่วมทุ่งนา เขาก็บอกชื่อตำบลบ้านไว้ด้วยว่า "น้ำเหนือที่หลากมาแต่หนองจอก เมืองมิน จึงขาวทุ่ง ข้าวคู่นา ปลาคู่น้ำ"

เรื่อง "เรือเพลง เรือเร่" "ไม้ เมืองเดิม" ใช้แม่น้ำป่าสักเป็นฉากสำคัญ กินอาณาบริเวณไปถึงอยุธยา สระบุรี พระเอกและนางเอกเป็นพ่อเพลง แม่เพลง ที่ร้องเพลงเรือตอบโต้กันได้อย่างจัดจ้าน "ไม้ เมืองเดิม" แสดงความสามารถในการเขียนบทเพลงเรือและบรรยายการเล่นเพลงเรือของชาวบ้านไว้อย่างตื่นเต้น มีทั้งการกลั่นแกล้ง แข่งเรือ และล่มเรือ ตลอดไปจนถึงสภาพน้ำท่วมนาล่ม และที่น่าสนใจคือ นำเอาประเพณีพื้นบ้านมาดำเนินเรื่องได้อย่างสนุกสนาน นอกจากการเล่นเพลงเรือในหน้าน้ำแล้ว ยังมีขบวนกฐิน ผ้าป่า ประเพณีการบวช ตลอดจนสังคมของชาวชนบทในยุคนั้น เช่น "บ้านศาลาเกวียน เมื่อพ้นหน้าข้าวหน้านาแล้ว จักย่างเข้าหน้าหว่านพวกบ้านศาลาเกวียนและทุ่งหลวงที่ขยันงาน รู้หาลำไพ่อื่นจากหน้านั้นเกี่ยวหรือแลกข้าวขาย ต่างก็มีเงินไว้ซื้อทอง บ้างทีพอหาพอกินก็เพียงขึ้นท่าเรือซื้อผ้าผ่อนไว้ตบแต่งพอได้เที่ยวและช่วยงานกุศลอื่น ๆ แต่เมื่อขาล่องจากท่าเรือ ส่วนมากก็จะแวะบ้านศาลาเกวียน เพราะเป็นที่ประชุมเรือ แลกข้าวและค้าขาย บ้างก็เป็นเรือเร่มาจากเหนือ ค้าของป่าและเนื้อสัตว์แห้ง"

นวนิยายของ "ไม้ เมืองเดิม" ถ้าอ่านหลาย ๆ เล่ม จะสามารถทำปฏิทินชาวนาได้ตลอดปี เพราะในแต่ละเดือน ดินฟ้าอากาศเป็นอย่างไร ชาวนาทำอะไรเขาแทรกอยู่ทั่ว ๆ ไป เช่นในเรื่อง "เรือเพลง เรือเร่"

"ย่างเดือนอ้าย น้ำหลากสิ้นฤดูฝนไปแล้ว ควายนาลุ่มที่หนีน้ำไปอยู่ดอนก็คือมาคอก แต่ลมหนาวยังพัดจัด น้ำค้างหนาวในตอนเช้ายังเป็นละอองหนาวจับใจเหมือนเมื่อหน้าน้ำ ไฟสุมข้างคอกยังกรุ่นอยู่กระทั่งสายตะวันขึ้น"

บรรยากาศของท้องทุ่งนา "ไม้ เมืองเดิม" ก็แจกแจงไว้ให้เห็น ไม่ว่าจะเป็นเวลาเช้า สาย บ่าย เย็น มืดค่ำดึกดื่น เช่น ในเรื่อง เรือเพลง เรือเร่

"รุ่งขึ้น เมื่อทิวไม้เขียวของนาสว่างไสว ตะวันลอยดวงสูงขึ้นฟ้า เจ้าของนาอื่นกำลังลงทุ่ง เสียงชักตะขาบ ไล่นก และตะเพิดควายมิให้ลงย่ำข้าว"

และอีกตอนหนึ่งเป็นบรรยากาศตอนค่ำในเรื่อง แสนแสบ

"ตะวันตกดินไม่เห็นแววอีกเลย ทิวทุ่งขมุกขมัวเมื่อกี้มืดมิด สัตว์เล็กและแมลงตามผืนทุ่งเริ่มส่งเสียงขึ้นทีละตัวสองตัว อีกชั่วครู่ก็แซ่ไปทั่วทุ่ง"

"ไม้ เมืองเดิม" เขียนนวนิยายไว้หลายแนว นอกจากชีวิตชาวนาประเภทลูกทุ่งแล้ว ยังมีนวนิยายเกี่ยวกับชีวิตชาวประมงด้วย เช่น เรื่อง โป๊ะล่ม และ สินในน้ำ

ในเรื่องของชีวิตชาวประมงหรือชาวทะเล เขาแทรกเรื่องความเชื่อของชาวบ้าน และความรู้เล็ก ๆ น้อย ๆ ไว้ โดยไม่ทำให้การดำเนินเรื่องเสียไปได้อย่างน่าชมเชย เช่น ตอนหนึ่งในเรื่องสินในน้ำ

"ดาวร่วงเกือบตลอดฟ้า คงเหลือแต่ประกายพรึกใกล้รุ่งที่อยู่ประจำและดาวไถอันเป็นทิศสังเกตของชาวฉลอม"

และอีกตอนหนึ่ง

"เมื่อแสงตะวันมัว แดดโพล้เพล้ใกล้ค่ำจะเข้าไฟแล้ว ฉลอมสองลำก็จุดธูปเทียนกรุ่นอยู่ท้ายเรือ เคารพแม่ทะเลแล้วตามวิสัย กิ่งไม้และไม้ดอกปักบูชาเป็นประเพณีแล้วใบฉลอมก็กางขึ้นรับลม"

นวนิยายอีกประเภทหนึ่งที่ "ไม้ เมืองเดิม" เขียนไว้หลายเล่มและทำให้ชื่อเสียงของเขาเป็นที่รู้จักมาก คือ นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ เขาสร้างจินตนาการให้ผู้อ่านเห็นได้อย่างชัดเจน จากภาพพจน์ ความรู้จากการอ่านมาก เห็นมาก สังเกตมาก เขาสร้างเป็นนวนิยายที่พระเอกเป็นคนรักชาติและเทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์ได้อย่างดีเยี่ยม นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ของเขามีทั้งนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยกรุงสุโขทัย เรื่อง นางห้าม ที่ใช้สำนวนภาษาแปลกราวศิลาจารึกและนวนิยายอิงประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่อง ข้าหลวงเดิม บางระจัน ทหารเอกพระบัณฑูร และขุนศึก

ขุนศึก เป็นนวนิยายขนาดใหญ่ ยาวหลายเล่มจบ เริ่มตั้งแต่พระเอกเป็นลูกช่างตีดาบเข้ารับราชการทหาร ผ่านศึก ชนะศึก จนได้เป็นขุนศึก เมื่อมีผู้นำมาเป็นละครโทรทัศน์ได้รับความนิยมเป็นอันมาก

นวนิยายของ "ไม้ เมืองเดิม" ทุกเล่มมีโครงเรื่องที่กระชับ ดำเนินเรื่องไม่เยิ่นเย้อ ชวนติดตาม ตื่นเต้น เพลิดเพลิน แม้ว่านวนิยายของเขาจะเขียนมาเกือบหรือกว่าครึ่งศตวรรษแล้ว แต่ก็ยังน่าอ่าน "ไม้ เมืองเดิม" ถึงแก่กรรม พ.ศ. ๒๔๘๙ แต่ชื่อและผลงานของเขายังคงอยู่ให้คนรุ่นหลังรำลึกถึงด้วยความชื่นชม

บรรยายออกอากาศ
สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๓๓

แก้ว อัจฉริยะกุล

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ เรียบเรียง

บุคคลที่ควรได้รับการสดุดีและจารึกนามไว้ในประวัติวงวรรณกรรมและประวัติศาสตร์การดนตรีของไทยอีกผู้หนึ่ง คือ *"แก้ว อัจฉริยะกุล"* ผู้ซึ่งได้สร้างสรรค์ผลงานศิลปะ วรรณกรรม เพื่อความบันเทิง ทั้งนวนิยาย เรื่องสั้น บทละคร และเพลงไว้เป็นเครื่องจรรโลงใจมหาชนชาวไทยเป็นจำนวนมาก

ในวันนี้ จึงเป็นโอกาสดีอย่างยิ่งที่ได้เสนอเรื่องราวชีวประวัติและผลงานอันยิ่งใหญ่ของ "แก้ว อัจฉริยะกุล" ให้ได้ทราบทั่วกัน

แก้ว อัจฉริยะกุล เกิดเมื่อวันเสาร์ที่ ๑๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๕๘ บิดาเป็นชาวกรีก โดยกำเนิด นามเดิมคือ ซี ปา ปา ยาโน ปูโลส ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น "ใหญ่" ได้เข้ามาทำการค้าผลิตบุหรี่ซิการ์ ชื่อ บุหรี่ ซี ปาปา ซึ่งเป็นบุหรี่ชั้นดีของไทยในสมัยนั้น ออกขายจนมีชื่อเป็นที่รู้จักกันดีอยู่ทั่วไป ส่วนมารดาของ แก้ว อัจฉริยะกุล ชื่อ นางล้วน สกุลเดิม เหรียญสุวรรณ แก้ว อัจฉริยะกุล มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๓ คน เป็นหญิง ๒ ชาย ๑

ชื่อ "แก้ว" นี้ สมเด็จพระวันรัต (ทิต อุทยะ) แห่งวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นผู้ตั้งให้ ชื่อว่า "แก้วฟ้า" เนื่องจากบิดาฝันเห็นระฆังที่มีลักษณะเหมือนระฆังในวัดพระแก้ว แต่ภายหลังถูกตัดชื่อท้ายออก แก้ว อัจฉริยะกุล ได้รับการศึกษาเบื้องต้นที่โรงเรียนครูสว่าง ถนนสี่พระยา กรุงเทพ ต่อมาย้ายไปเรียนที่โรงเรียน เยน เฮย์ เมมมอเรียล จนถึงประถมปีที่ ๓ ได้ย้ายไปเรียนที่โรงเรียนเซนต์ปีเตอร์ แล้วเข้าเรียนที่โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัยจนสำเร็จชั้นมัธยมแปด

แก้ว อัจฉริยะกุล มีแววเป็นศิลปินมาตั้งแต่ยังเยาว์วัย ในระหว่างเรียนที่กรุงเทพคริสเตียนนั้น แก้ว อัจฉริยะกุล สามารถแต่งบทร้อยกรองเป็นการบ้านได้ดีจนครูภาษาไทยสงสัยว่าไปลอกงานของกวีผู้มีชื่อเสียงมาส่ง ซึ่งแก้ว อัจฉริยะกุล ก็ได้พิสูจน์โดยแต่งคำประพันธ์ต่อหน้าครู เป็นการยืนยันว่ามีความสามารถเป็นเอกจริง ๆ นอกจากนั้นยังมีความสนใจชอบอ่านหนังสือนวนิยายของยาขอบ สันต์ เทวรักษ์ อรวรรณและ ศรีบูรพา ได้นำเข้าไปในชั้นเรียน จนถูกครูลงโทษยึดหนังสือนวนิยายเสมอ ๆ

ในขณะที่ แก้ว อัจฉริยะกุล มีอายุเพียง ๑๕ ปี ขณะเรียนอยู่ที่โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนนั้น ก็ได้เริ่มชีวิตการเป็นนักประพันธ์ โดยได้เขียนเรื่องสั้น เรื่องแปล ลงในหนังสือของโรงเรียนเป็นประจำ ผลงานเรื่องแรกของ "แก้ว อัจฉริยะกุล" ชื่อ "เรื่องที่น่าเศร้า" ได้ตีพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสาร "ดารากร" ซึ่งขณะนั้น แก้ว อัจฉริยะกุล มีอายุเพียง ๑๖—๑๗ ปี

หลังจากเรื่องของตนได้ลงพิมพ์ในนิตยสาร "ดารากร" แล้ว แก้ว อัจฉริยะกุล ก็ประพันธ์เรื่องส่งไปลงนิตยสารนั้นอีกเป็นประจำ โดยใช้นามปากกาว่า "เฟื่องฟ้า" บ้าง "มิลินท์" บ้าง ตามชื่อของน้องสาวและน้องชาย

แก้ว อัจฉริยะกุล นั้นไม่ประสบความสำเร็จในการศึกษาระดับสูง แม้ว่าจะเป็นผู้ที่มีผลการเรียนดี เมื่อสอบมัธยมแปด สามารถสอบได้ "ดิโพลมา" ซึ่งในสมัยนั้นได้รับการรับรองจากมหาวิทยาลัยในสหรัฐอเมริกา อาจเข้าศึกษาต่อในมหาวิทยาลัยของสหรัฐได้ทันที และ แก้ว อัจฉริยะกุล ก็มีความปรารถนาจะศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ แต่บิดาไม่อนุญาต ต่อมาใฝ่ฝันจะเข้าเป็นนักเรียนนายเรือ แต่มีอุปสรรคที่เป็นคนตาบอดสี จึงสอบไม่ผ่าน ภายหลังได้สอบเข้าเรียนที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ แต่โชคร้าย เหลือการสอบเพียงภาคเดียวจะสำเร็จการศึกษา เกิดล้มป่วยไม่สามารถไปเข้าสอบได้ จึงยุติการศึกษาลงกลางคัน นับแต่บัดนั้น เป็นอันสิ้นสุดชีวิตการศึกษาอย่างน่าเสียดายยิ่ง

ในระหว่างการศึกษาที่ธรรมศาสตร์ แก้ว อัจฉริยะกุล ได้เข้าทำงานที่กรมไปรษณีย์โทรเลข ตามความประสงค์ของบิดา พร้อมทั้งทำงานอดิเรกในด้านการประพันธ์ โดยเขียนแต่งเรื่องยาว เรื่องสั้น เพลง เขียนบทและกำกับละครเวที และเขียนบทละครวิทยุไปพร้อมกันด้วย

แก้ว อัจฉริยะกุล รับราชการที่กรมไปรษณีย์โทรเลขนานถึง ๒๐ ปี ไม่ประสบความสำเร็จในอาชีพข้าราชการเช่นเดียวกับการศึกษา ต้องดำรงตำแหน่งชั้นตรีนานถึง ๑๔ ปี ไม่ได้เลื่อนชั้นขึ้นเป็นชั้นโท จนถึง พ.ศ. ๒๔๙๗ บิดาถึงแก่กรรมจึงขอลาออกจากราชการ แล้วดำเนินอาชีพอิสระ เขียนบทพากย์ภาพยนตร์ บทโฆษณาภาพยนตร์ และกำกับการแสดงละครเวที ประสบผลสำเร็จอย่างดียิ่ง

ในการแปลทำบทภาพยนตร์ นั้น แก้ว อัจฉริยะกุล ได้ใช้ความเชี่ยวชาญภาษาอังกฤษ ซึ่งเคยทำคะแนนได้ถึง ๙๙% ในขณะเรียนหนังสือ มาช่วยได้อย่างมาก การทำบทภาพยนตร์นี้ได้เงินดีมาก จนเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ แก้ว อัจฉริยะกุล ล้มเลิกความคิดที่จะไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศไปโดยปริยาย

ต่อมา เมื่อบ้านเมืองไทยอยู่ในภาวะสงครามโลกครั้งที่ ๒ ภาพยนตร์ฝรั่งมีไม่มาก มีแต่ภาพยนตร์ญี่ปุ่น และงานละครเวทีเริ่มได้รับความนิยม แก้ว อัจฉริยะกุล จึงเริ่มงานกำกับละครเวทีและประพันธ์เนื้อเพลงละครเวทีด้วย

ถึงปี พ.ศ. ๒๔๙๘ แก้ว อัจฉริยะกุล ได้ทำงานเป็นผู้จัดการแผนกโฆษณาของศาลาเฉลิมไทย ต่อมา ได้ย้ายไปทำงานที่โรงภาพยนตร์ศาลาเฉลิมเขตรพร้อมกับเขียนนวนิยาย เนื้อเพลง และบทละครเวที ละครวิทยุ และงานอื่น ๆ อีกมาก โดยใช้นาม แก้ว อัจฉริยะกุล ในการประพันธ์เพลง และนามปากกา "แก้วฟ้า" ซึ่งเป็นนามเมื่อแรกเกิด ในการประพันธ์นวนิยาย เรื่องสั้น และบทละคร งานทุกอย่างประสบความสำเร็จอย่างดียิ่ง และได้รับรางวัลเกียรติยศจากบริษัทเมโทรฯ ในฐานะทำโฆษณาภาพยนตร์เรื่อง เบนเฮอร์ ได้ดีที่สุดในโลก

เกี่ยวกับการแสดงละครเวที นั้น แก้ว อัจฉริยะกุล เป็นผู้ร่วมกับบัณฑูร องควิศิษฐ์ และ ม.ล. รุจิรา อิศรางกูร ริเริ่มให้กำเนิดละครเวที ซึ่งใช้ชายจริง หญิงแท้ แสดงเป็นครั้งแรก ในเรื่อง นางบุญใจบาป โดย แก้ว อัจฉริยะกุล เป็นผู้เขียนบท ประพันธ์เนื้อเพลงประกอบเรื่อง และกำกับบท กำกับเวที กำกับการแสดง เป็นละครที่ได้รับความสำเร็จอย่างดียิ่ง จนเพลง นางบุญใจบาปเป็นที่ติดปากติดใจผู้คนทั่วไป และแม้ละครเรื่องนี้แสดงในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ ซึ่งกรุงเทพฯ มีภัยจากการทิ้ง

ระเบิด และมีทหารญี่ปุ่นเข้ามาตั้งกองทัพอยู่ในบ้านเมืองไทย แต่ละครก็ได้รับความนิยมอย่างมาก ต้องแสดงซ้ำหลายครั้ง

งานด้านการประพันธ์นวนิยายและเรื่องสั้น นั้น แก้ว อัจฉริยะกุล ก็มีความใฝ่ใจมาตั้งแต่เป็นนักเรียน เมื่อยึดถือเป็นอาชีพ ก็ประสบความสำเร็จอย่างดียิ่ง โดยได้เขียนเรื่องสั้น นวนิยาย ลงในนิตยสารต่าง ๆ ในนามปากกา "แก้วฟ้า" เรื่องยาวส่วนมากได้รับการนำไปทำภาพยนตร์ และได้รับความนิยมจากผู้ดูทุกเรื่อง ส่วนเรื่องสั้นที่ แก้ว อัจฉริยะกุล เขียนส่วนมากจะเป็นเรื่องรักและเรื่องผี เพราะ แก้ว อัจฉริยะกุล มีความเชื่อในเรื่องผี และจิตวิญญาณด้วย งานเขียนเรื่องสั้นส่วนมาก ตีพิมพ์ในนิตยสาร ภาพยนตร์และโทรทัศน์ มีเป็นจำนวนมากจนจำไม่ได้ว่าเรื่องอะไรบ้าง นอกจากนั้น ก็มีบทสารคดีในนิตยสารดาราไทย รุ้งทอง และบางกอก

งานสำคัญอีกอย่างหนึ่งของ แก้ว อัจฉริยะกุล คือการผลิตละครวิทยุ ซึ่งในยุคแรก ประเทศไทยมีสถานีวิทยุแห่งเดียวที่ ศาลาแดง แก้ว อัจฉริยะกุล เขียนบทละครวิทยุครั้งแรกให้แก่ คณะจิตร์-ร่วมจิตร์ ต่อมาเขียนให้แก่ คณะจามร ของ เวส สุนทรจามร และได้รับรางวัลที่ ๑ บทละครวิทยุดีเด่นประจำเดือน ในการทำบทละครวิทยุ นี้ แก้ว อัจฉริยะกุล ได้ริเริ่มประดิษฐ์เสียงประกอบต่าง ๆ ตามบท เช่น เสียงปืน ใช้วิธีนำตะปูมาตอกพื้นซีเมนต์ เสียงเกวียนแล่น ใช้กลักไม้ขีดไฟทำด้วยไม้อัดมาเสียดสีกัน เสียงรถยนต์แล่นใช้กระดาษซับจ่อใบพัดพัดลมที่กำลังหมุนช้า ๆ เป็นต้น ทั้งนี้ โดย แก้ว อัจฉริยะกุล ได้ศึกษาวิธีทำเสียงประกอบนี้จากตำราต่างประเทศ และจากคณะละครเวทีปรีดาลัย ของพระนางเธอลักษมีลาวัณย์

ภายหลังต่อมา แก้ว อัจฉริยะกุล ได้ก่อกำเนิดคณะละครวิทยุของตนเองขึ้น โดยใช้ชื่อว่า "คณะแก้วฟ้า" ได้นำเรื่อง สลักจิต ของ "บุษยมาส" มาแสดงเป็นเรื่องแรก ก็ได้รับความนิยมอย่างสูง แก้ว อัจฉริยะกุล ได้คิดริเริ่มการใช้เสียงก้องสะท้อนแสดงว่า ตัวละครกำลังคิด ซึ่งก็ได้รับความสำเร็จเป็นที่นิยม และต่อมามีผู้นำไปใช้ในการแสดงละครวิทยุกันอย่างแพร่หลายทั่วไป นอกจากนั้น คณะแก้วฟ้า ของ แก้ว อัจฉริยะกุล ยังริเริ่มพัฒนางานละครวิทยุ ด้วยการบันทึกเสียงการแสดงใส่แถบบันทึกเสียงไว้ก่อนแล้วนำไปเปิด สถานีแรกที่เปิดแถบบันทึกเสียงละครวิทยุ คือ สถานีเสียงสามยอด วิธีนี้ทำให้สามารถลดข้อผิดพลาดบกพร่อง งานละครวิทยุมีคุณภาพดีขึ้นมาก

งานละครวิทยุของ แก้ว อัจฉริยะกุล ประสบความสำเร็จยอดเยี่ยมจนถึงต้องบันทึกเสียงเพื่อออกอากาศทางวิทยุเวลาเดียวกันถึง ๑๘ เรื่อง ๑๘ สถานี และบทละครวิทยุส่วนมากจะมีบริษัทภาพยนตร์มาซื้อไปทำภาพยนตร์ฉายตามโรงด้วย ยิ่งกว่านั้น แก้ว อัจฉริยะกุล ได้สร้างพระเอกนางเอก ละครวิทยุ ให้มีชื่อเสียงและเรียนรู้เทคนิคการทำละครวิทยุจาก คณะแก้วฟ้า จนภายหลังแยกตัวออกไปตั้งคณะละครวิทยุของตนหลายราย เช่น คณะ "นีลิกานนท์" และ คณะ "อัชชาวดี" เป็นต้น

ในด้านโทรทัศน์ แก้ว อัจฉริยะกุล ได้มีบทบาทสำคัญมาตั้งแต่โทรทัศน์เริ่มมีบทบาททางการสื่อสารในเมืองไทย โดย แก้ว อัจฉริยะกุล ได้แต่งบทละครโทรทัศน์ถึงประมาณ ๑๐๐ กว่าเรื่อง และเป็น

ผู้ประพันธ์เพลงประกอบละครโทรทัศน์ด้วย เช่น เรื่อง วังน้ำวน ซึ่งเพลงประกอบได้รับความนิยมอย่างสูงสืบมาจนทุกวันนี้

อย่างไรก็ดี ผลงานที่ส่งให้ชื่อเสียงของ แก้ว อัจฉริยะกุล โด่งดังเป็นที่จดจำทั่วบ้านทั่วเมือง และทำให้ชื่อ แก้ว อัจฉริยะกุล ติดปากติดใจคนทั้งหลายตลอดมาจนถึงปัจจุบัน ก็คือ ผลงานประพันธ์คำร้องเพลงไทยสากล ซึ่ง แก้ว อัจฉริยะกุล มีความใฝ่ฝันตั้งแต่ยังเรียนหนังสืออยู่ที่โรงเรียนกรุงเทพ-คริสเตียน ว่า จะต้องแต่งเพลงให้เป็นที่นิยมอย่าง "พรานบูรพ์" ให้ได้

แก้ว อัจฉริยะกุล เริ่มงานประพันธ์คำร้องเพลงให้แก่ เวส สุนทรจามร ก่อน ต่อมาจึงได้ร่วมงานแต่งเพลงกับ เอื้อ สุนทรสนาน หรือ "สุนทราภรณ์" ซึ่งได้สร้างสรรค์ผลงานร่วมกันไว้มากกว่า ๓,๐๐๐ เพลง ได้รับความนิยมยอดเยี่ยมตลอดมาถึงปัจจุบันไม่เสื่อมคลาย

แก้ว อัจฉริยะกุล มีอัจฉริยภาพสูงในการประพันธ์คำร้องเพลง สามารถประพันธ์คำร้องได้รวดเร็วมาก คำทุกคำในเนื้อเพลงมีความหมายเด่นชัด เสียงของคำถูกต้องตรงกับโน้ตไม่เพี้ยนเสียง คำทุกคำสื่อสาระ ให้อรรถรส และสร้างความสะเทือนอารมณ์ตรงตามท่วงทำนองเพลง เป็นศิลปะที่จะเกิดขึ้นได้ด้วยอัจฉริยภาพอันสูง ซึ่งมีอยู่อย่างสมบูรณ์ในตัว แก้ว อัจฉริยะกุล อย่างไม่มีใครเทียบได้สมกับชื่อและสกุลของตน

แก้ว อัจฉริยะกุล ได้รับคำสรรเสริญในการแต่งคำร้องเพลง จากบุคคลต่าง ๆ ในวงการเพลงและดนตรีอย่างกว้างขวาง เช่น ม.ร.ว. ถนัดศรี สวัสดิวัตน์ กล่าวไว้ว่า

"เนื้อร้องของครูแก้วนั้น เพราะที่สุดครับ มีสัมผัสนอกสัมผัสใน แล้วก็ให้ความหมายที่ลึกซึ้งเหลือเกิน เกือบจะไม่ใช่เนื้อร้อง มันเป็นบทกวีนะครับ เป็นกวีที่เดียวที่ครูแก้วประจงแต่งมา"

และ ไพบูลย์ ศุภวารี กล่าวว่า

การที่ "เอื้อ" ร่วมงานกับ "แก้ว" นั้น ดูจะเป็นฟ้ากำหนด...คำร้องเพรียบพร้อมด้วยรสของร้อยแก้วและร้อยกรอง สมบูรณ์ทั้งรูปแบบ ลีลา และเนื้อหา ประณีต ละเมียดละไม...มิใช่งานอันเนื่องจากคำสั่งในเชิง "พาณิชยศิลป" แน่ หากเป็นงานจากฝีมือ มันสมอง และวิญญาณศิลป์โดยแท้...."

แก้ว อัจฉริยะกุล ได้สมรสกับ ประภาศรี นรินทรกุล ณ อยุธยา ซึ่งเคยเป็นนางเอกละครวิทยุ ร่วมงานกับ แก้ว อัจฉริยะกุล ชีวิตสมรสผาสุก ราบรื่น และมีบุตร ๒ คน คือ นภาภรณ์ และโกรพ อัจฉริยะกุล ทั้งภรรยาและบุตรธิดา ได้ร่วมมือสร้างสรรค์งานละครวิทยุไว้เป็นจำนวนมาก ได้ประสบผลสำเร็จอย่างดีเยี่ยมดังกล่าวมาแล้วข้างต้น โดยเฉพาะ นภาภรณ์ อัจฉริยะกุล นั้น นับว่าได้รับสืบทอดแนวอาชีพและเจริญรอยตามบิดา ปัจจุบันรับราชการเป็นรองศาสตราจารย์ และเป็นผู้อำนวยการสำนักเทคโนโลยีทางการศึกษา ของมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช

นอกจาก แก้ว อัจฉริยะกุล จะเป็นศิลปินผู้ที่สร้างผลงานอันมีชื่อเสียงไว้หลายด้านแล้ว ยังมีผลงานดีเยี่ยมทางสังคม คือ ร่วมก่อตั้งชมรมดนตรีแห่งประเทศไทย ร่วมบุกเบิกงานสถานีโทรทัศน์ไทยทีวีสีช่อง ๓ โดยเป็นหัวหน้าฝ่ายผลิตรายการ เป็นนายกสมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย เป็นกรรมการตัดสินรางวัลเมฆขลา ฯลฯ เป็นต้น

แก้ว อัจฉริยะกุล ถึงแก่กรรมเมื่อ ๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๔ ด้วยโรคเส้นโลหิตในสมองแตกและโรคแทรกซ้อน รวมอายุได้ ๖๖ ปี ๔ เดือน ๒๓ วัน เป็นอัจฉริยบุคคลที่ได้สร้างสรรค์ผลงานไว้เป็นทรัพย์สินทางปัญญาและเป็นเครื่องจรรโลงใจคนทั้งชาติเป็นจำนวนมาก ผลงานทั้งมวลนำชื่อเสียงมาสู่วงศ์สกุล เป็นเครื่องประกาศเกียรติคุณและจะเป็นอนุสาวรีย์แห่งชีวิตที่ยั่งยืนอยู่ชั่วกาลนาน.

บรรยายออกอากาศ
ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย
วันที่ ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๓๓